

Els viatgers britànics a la Catalunya del segle XVIII

El paisatge català sotmès a escrutini

Laia Capdet i López

NIA: 120753

Treball de Fi de Grau

Directora: Eva March Roig

Facultat d'Humanitats

Universitat Pompeu Fabra

Curs 2013-14

ÍNDEX

OBJECTIUS I METODOLOGIA.....	2
INTRODUCCIÓ.....	4
L'EUROPA DE LA IL·LUSTRACIÓ I EL GRAND TOUR.....	5
LA LITERATURA DE VIATGES EN L'ÈPOCA IL·LUSTRADA	8
PUNT DE PARTIDA: LA GRAN BRETANYA	12
PUNT D'ARRIBADA: LA CATALUNYA DEL SEGLE XVIII.....	14
ELS VIATGERS BRITÀNICS A CATALUNYA	19
EL TRAJECTE I L'ESTADA	26
EL TERRITORI CATALÀ SEGONS LA MIRADA BRITÀNICA: EL XOC CULTURAL.....	28
EL PAISATGE AGRÍCOLA	33
EL PAISATGE DELS JARDINS	38
EL PAISATGE URBÀ	41
CONSIDERACIONS FINALS.....	44
BIBLIOGRAFIA.....	46

OBJECTIUS I METODOLOGIA

La situació geogràfica de Catalunya ha afavorit el pas i l'acollida dels viatgers des de temps remots. Els motius dels viatges són diversos, però, de tot el conjunt, en destaquen les raons comercials i les diplomàtiques. Malgrat el gir radical que significà el 1714 per a la història de Catalunya —moment en què passà a ser una part més del territori espanyol dominat pels Borbons—, els visitants continuaren venint, tot i que el territori català no solia ser l'única ni la principal destinació en el curs del seu viatge. En la primera meitat del segle XVIII, les condicions internes de guerra i postguerra dificultaren les visites a Catalunya —i a Espanya, en general—, amb l'excepció de les expedicions militars i diplomàtiques. És per això que en el present treball ens hem volgut centrar en les dècades d'aquest segle amb major aflluència de viatgers de tota mena; concretament, les que se situen entre el 1760 i el 1790, coincidint amb el regnat de Carles III.

El primer objectiu que ens plantejàvem era el d'analitzar les diferents raons per les quals els viatgers venien més a Catalunya. Per a fer aquesta anàlisi era necessari investigar i exposar la situació política i social, no només de Catalunya sinó també d'Espanya. A més, per tal d'entendre les motivacions dels viatgers no podíem obviar la situació política i cultural del conjunt europeu —en plena Il·lustració—, sobretot en referència al flux dels viatges. Ara bé, tenint present que la majoria dels viatgers que venien eren britànics —i, més concretament, anglesos— era també necessari investigar sobre la situació política al seu país, així com conèixer quins eren els motius que els empenyien a viatjar. En altres paraules, el present treball gira al voltant de tres eixos: el punt de partida, el punt d'arribada, i el que els uneix: el viatge en si.

El segon objectiu a assolir era el d'analitzar la mirada forana per tal de poder constatar (o no) com aquesta dona un nou significat als nostres costums i creences, gràcies a la contextualització particular que aporta. Concretament, seguim la veu dels viatgers per, mitjançant el que diuen i com ho diuen, poder comprendre millor la realitat del paisatge del territori català en la segona meitat del segle XVIII. Però, més enllà de descriure el territori i la cultura que descobreixen a Catalunya, les anotacions dels «nostres» viatgers, tant les que són fruit dels seus interessos com tot el que ometen, també relaten la seva cultura paisatgística. Així doncs, partint d'aquests relats, anem desfent el nus que uneix els dos fils —el de la situació a Catalunya i el del de la Gran Bretanya—, el qual ens durà als dos punts de manera simultània.

Quant a la construcció del treball, les principals fonts utilitzades són: com a font primària, els testimonis dels viatgers —sobretot els dels britànics—, i, com a font secundària, les obres que tracten sobre els viatgers europeus del segle XVIII, a més de les fonts sobre el context històric de cada país i sobre l'evolució paisatgística. El treball s'estructura en dos grans blocs. Primerament situem el context històric i cultural, on es tracten aspectes sobre la presència de viatgers a la Península Ibèrica des de l'antiguitat, arribant fins a l'època de la Il·lustració, el Grand Tour i la literatura de viatges, seguit dels apartats sobre la situació a Catalunya i a la Gran Bretanya, junt amb un altre que tracta específicament dels viatgers del segle XVIII que vingueren a Catalunya. El segon bloc és l'apartat pràctic, i el més il·lustratiu: partint dels testimonis dels estrangers anem desgranant les opinions que tenen sobre el paisatge que veuen, alhora connectant-les amb les dues realitats: la catalana i la britànica.

En un treball d'aquestes característiques, en què les fonts primàries —i algunes de les secundàries— estan en llengua anglesa, hem hagut d'establir un criteri clar a l'hora de fer-ne les referències. El criteri adoptat és el següent: s'ha utilitzat la traducció catalana o espanyola quan n'hi ha; en cas contrari, s'ha citat l'edició en la llengua original, l'anglès. Només en el cas de les breus referències a Rousseau i a Voltaire ens hem permès la llicència de citar-les en francès —tot i estar disponible la traducció—, amb l'objectiu de mostrar la veu original d'ambdós filòsofs, ja que era en aquest idioma (o en la traducció anglesa) en el qual els viatgers britànics els llegien.

INTRODUCCIÓ

Des d'un punt de vista històric, el viatge sempre ha estat lligat al desenvolupament humà, ja sigui a causa de les migracions intrínseques en la nostra espècie —lentes i progressives, o més precipitades, i per motius de supervivència o per raons bèl·liques—; o bé amb la voluntat de desenvolupar-nos personalment (com és el cas d'alguns ritus de pas). Així doncs, no és d'estranyar que el tema del viatge, amb unes característiques o altres, també hagi format part de la literatura, des dels seus inicis. L'Èxode bíblic, l'Odissea homèrica o l'Anàbasi de Xenofont, són exemples diferents en què el viatge és el motiu principal, ja sigui l'exili, el retorn a casa o l'expedició militar, respectivament.

Els motius per viatjar són extensos i han anat variant al llarg del temps. Fent-ne una divisió general (i tenint en consideració que els dos àmbits solen estar interrelacionats), per una banda tenim els viatges per qüestions socials —relacions comercials, artístiques, diplomàtiques o eclesiàstiques—, posant en contacte dues comunitats; i, per altra banda, tenim els motius exclusivament personals, com són el pelegrinatge dels fidels a llocs sants, l'exploració de nous territoris per part dels aventurers, la recerca d'una millora de la salut individual o de les condicions de vida (ja siguin mitjançant migracions temporals o permanents). Finalment, no podem oblidar els desplaçaments que responen a una raó bèl·lica o política, com es pot observar en les maniobres militars o en l'exili polític.

Fixant-nos en la història des de l'antiguitat, la Península Ibèrica ha rebut tota mena de visites: des del comerç de fenicis i grecs a les successives conquestes romana, àrab o franca, per exemple. D'aquest context en destaquem els relats dels viatgers àrabs dels segles XI i XII, dels quals malauradament ens han arribat pocs testimonis, degut a la crema de documents per part de la Inquisició. Al llarg d'aquests segles, la Península també era visitada per altres motius: principalment pel pelegrinatge a Santiago de Compostel·la (a partir del segle VI)¹ i en motiu de la col·laboració guerrera en la lluita contra l'*infidel* musulmà. Aquests viatges els hem de sumar a les estades dels ambaixadors i altres convidats per la Cort, les dels enviats papals o les dels traductors musulmans i jueus de la

¹ El motiu del pelegrinatge a Sant Jaume era de tanta importància per a altres cultures que quedà gravat en la seva tradició oral i escrita, com es pot observar en el fet que la balada anglesa més antiga que es coneix explica les aventures d'uns pelegrins que anaven a visitar la tomba de l'apòstol. Molt més endavant, a finals del segle XVIII, el poeta Robert Southey, el qual fou un dels visitants de la península, escriví *Pilgrim to Compostella*. José García Mercadal (1999), «Prólogo», *Viajes de extranjeros por España y Portugal: Desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*, vol. 1 (Valladolid: Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura), 29.

cèlebre escola de Toledo. Pel que fa al territori català, les visites eren molt variades: comerciants, artistes (com els arquitectes llombards dels segles XI i XII), diplomàtics o pelegrins que anaven de ruta a Montserrat (particularment els monjos italians de mitjan del segle XVI).

Durant tota l'època moderna els visitants continuaren venint a Catalunya i al conjunt de la Península. D'aquestes visites en destaquem les més il·lustres: la de l'humanista alemany Hieronymus Münzer (1494-95), l'estada del cavaller holandès Antoine de Lalaing (1501 i 1503), la de Claude de Bronseval (1532-33) —secretari de l'abat del monestir cistercenc de Claravall—, la visita de l'ambaixador venecià Antonio Tiepolo (1564-71), la del militar holandès Enrique Cock, exiliat a la cort de Felip II (1585), la del cavaller francès Barthélemy Joly (1603-04) o l'estada del també exiliat Cardenal de Retz (1654), polític i eclesiàstic francès. Durant el regnat de Carles II (1665-1700) —últim de la casa d'Àustria—, el qual viatjà per Europa durant el seu exili, l'afluència de viatgers augmentà. D'aquests testimonis en sobresurt el relat de l'escriptora Madame d'Aulnoy —malgrat que es qüestiona la veracitat del seu *Relation du voyage d'Espagne* (1691)—, just abans d'iniciar-se el període de la Il·lustració, al qual està dedicat el present treball.

L'EUROPA DE LA IL·LUSTRACIÓ I EL GRAND TOUR

Per tal de situar-nos en l'època dels viatgers que tractarem, i en com aquests experimentaven el fet de viatjar, hem de tenir en consideració la influència que tenia l'ambient intel·lectual europeu de la segona meitat del segle XVIII, immers en la racionalitat de la Il·lustració i en les seves ànsies de coneixement i universalització. La construcció de la mentalitat de cada cultura es va anar conformant sovint en comparació amb cultures alienes, seguint el joc identificatiu de contraposar el *jo* amb el *tu*. En l'època il·lustrada el gran paràmetre era la civilitat de cada cultura, ja que aquesta era el paradigma del racionalisme, i s'usava per mesurar com d'*avançada* estava cada cultura, per així poder conformar l'Europa moderna². El canvi de pensament cap a l'exaltació de la racionalitat derivava del canvi intel·lectual de la «revolució científica», però anà molt més enllà de

² Brian Dolan (2000), *Exploring European Frontiers: British Travellers in the Age of Enlightenment* (Londres: MacMillan), 6-7.

l'àmbit científic³. El Set-cents fou el segle de les tertúlies i del naixement de les acadèmies, i, de mica en mica, el pensament il·lustrat incidí en el món de la medicina i del dret, per després anar influint en altres branques.

Dins d'aquest context d'instrucció personal i comuna, tingué un paper molt important el viatge formatiu, l'anomenat Grand Tour, que realitzaven els homes de la societat més benestant, sobretot de la Gran Bretanya. L'auge d'aquests viatges es concentrà en el període del 1730 al 1750, quan només se solia visitar França (principalment París) i Itàlia, gràcies a l'interès dels il·lustrats per la cultura antiga⁴. Les restes de les civilitzacions del món antic s'estudiaven des de la veneració i admirant-ne la capacitat de raonar de les civilitzacions antigues, contraposada a la naturalesa dels instints. Els viatgers del Grand Tour compartien un seguit de característiques, englobades en: la seva posició social benestant, una instrucció cultural extensa basada sobretot en el llegat antic, la sensibilitat per les Belles Arts, certs dots per l'escriptura i un notable afany per conèixer noves cultures. Pel que fa als recursos econòmics, molts dels viatgers eren nois joves que depenien dels familiars que els poguessin arranjar les finances pel viatge, molt sovint mitjançant crèdit en paper⁵. A més, molts dels viatgers anaven acompanyats per un tutor, o bé en el lloc de destinació es posaven en mans d'algun erudit. L'interès per conèixer noves cultures anava lligat a l'esperit aventurer i explorador, així com a la voluntat d'estudi i catalogació dels il·lustrats.

Després de l'auge dels viatges formatius per França i Itàlia (i de vegades també per regions suïsses i alemanyes), el recorregut del Grand Tour es va ampliar. A partir de mitjan del segle XVIII el nombre de viatjants que seguien l'itinerari típic va disminuir, però no per això hem d'interpretar que la motivació inicial es va anar perdent, sinó més aviat que el concepte de Grand Tour evolucionà. És en aquest moment quan la font de formació del ciutadà no es reduiria exclusivament a l'aprenentatge i a les vivències de la cultura clàssica, sinó que s'estendria a altres àmbits temàtics i cronològics. Seguint el pensament

³ Pedro Ruiz Torres (2008), *Reformismo e Ilustración* (Barcelona: Crítica/Marcial Pons), 427.

⁴ En l'èxit del viatge per Itàlia hi tingué molt a veure la influència de l'historiador de l'art Johann Joachim Winckelmann (1717-68).

⁵ No podem obviar el fet que un viatge que durava mesos o anys tenia un cost elevat. Els aspectes més importants a considerar eren el preu del mitjà de transport (ja que sovint llogaven els carruatges), l'allotjament i la manutenció, el cost de passar per la duana, i els perills d'accident, robatori o extorsió al llarg del viatge. Sobre aquesta qüestió, vegeu Jeremy Black (2003), *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century* (Stroud, Gloucestershire: Sutton), 84-97.

contemporani, els viatgers de la segona meitat del segle XVIII estrenen una nova filosofia del viatge basada en una nova manera d'observar la realitat. Allunyant-se dels recents viatgers «erudits», els quals només consideraven la lectura dels clàssics i la contemplació de les restes gregues i romanes conservades com a única font de cultura, els nous viatgers, anomenats «filosòfics» per diferenciar-se dels anteriors, reivindicaven la validesa d'autors i pensadors moderns, així com l'interès de l'observació de tot el que els envoltava —ja fos naturalesa, ja fos construcció humana—, interessant-se també per tota la trajectòria històrica de cada comunitat per tal d'entendre el moment present. El seu afany per conèixer tots els àmbits d'una cultura responia a la voluntat de saber la causa exacta d'una situació determinada, per això, quan observaven el caràcter i les condicions en què vivia una societat concreta no es conformaven en creure que la població mateixa n'era la principal responsable. El canvi intel·lectual dels observadors feia que consideressin els pobles com a conseqüència i no com a causa de la seva història, i, quant al principal culpable, posaven la mirada vers les institucions⁶.

És també en aquesta època quan Jean-Jacques Rousseau publicà *Émile, ou De l'éducation* (1762), el popular tractat sobre l'educació de l'individu, del qual en fem menció perquè en el Llibre V —el que es refereix a l'edat adulta— parla sobre el fet de viatjar. Per al filòsof, era necessari «saber viatjar» per a instruir-se degudament: «Il ne suffit pas pour s'instruire de courir les pays ; il faut savoir voyager»⁷. Aquest «saber viatjar» és sinònim de saber observar el que tens davant, observar atentament la realitat per, tot seguit, exercitar front aquesta l'art de pensar, desprenent-nos del prejudici que portem amb nosaltres mateixos (el que prové de la cultura pròpia), i, finalment, dirigir l'atenció a allò veritablement útil, deixant de banda el mer passatemps. No obstant, l'objectiu final del viatge no seria la instrucció sinó l'aplicació pràctica d'aquesta: «Tout ce qui se fait par raison doit avoir ses règles. Les voyages, pris comme une partie de l'éducation, doivent avoir les leurs. Voyager pour voyager, c'est errer, être vagabond ; voyager pour s'instruire est encore un objet trop vague : l'instruction qui n'a pas un but déterminé n'est rien»⁸. Amb aquesta darrera frase, juntament amb la recomanació que donava als viatgers de tenir contacte amb

⁶ Consol Freixa (1993), *Los Ingleses y el arte de viajar. Una visión de las ciudades españolas en el siglo XVIII* (Barcelona: Ediciones del Serbal), 148.

⁷ Jean-Jacques Rousseau (1957), «Des voyages», dins «Livre V», *Émile, ou De l'éducation* (París: Éditions Garnier frères), 576.

⁸ *Ibid.*, 580-581.

el camp⁹, podem veure com Rousseau resumeix l'esperit viatger de la Il·lustració, i, més concretament, el del Grand Tour «filosòfic».

Els viatgers «filosòfics» eren cada cop més nombrosos i els llocs on anaven eren cada vegada més diversos. El mapa del «pelegrinatge en recerca de la cultura» es va ampliar a territoris primerament molt propers a Itàlia: com la Riviera francesa, les ciutats suïsses de Ginebra i Lausana, o l'austríaca Viena. Altres llocs més llunyans que també es visitaven a partir de l'ampliació del *tour* foren les ciutats alemanyes de Berlín i Dresden, algunes zones dels Països Baixos i també d'Espanya. Cada cop es viatjava més lluny i a llocs més *exòtics*¹⁰. En paraules d'un dels primers viatgers per Espanya, Edward Clarke: «Italy, exhausted by a long and successful scrutiny, is unable to supply new gratification, either in art or antiquity. But in other countries, removed from common observation, new fields of enterprise open an extensive prospect of pleasing research»¹¹.

LA LITERATURA DE VIATGES EN L'ÈPOCA IL·LUSTRADA

«Cuando viajamos se eleva a su última potencia el carácter de fugacidad que es propio a nuestra relación con las cosas»¹², diria Ortega y Gasset. Amb aquestes paraules tan precises podem entendre millor què implica el fet de viatjar. Quan visitem llocs als quals probablement no hi tornarem, la consciència del pas del temps i del canvi constant s'accentuen, provocant que parem més atenció a l'instant present, fugaç, recordant-lo així amb una major nitidesa. Però els nostres viatgers, com tants d'altres, no es conformarien només amb tenir el record de les vivències; no les volen deixar anar sinó que les volen atrapar:

⁹ *Ibid.*, 600.

¹⁰ La recerca d'allò exòtic serà el principal motiu dels viatges del Romanticisme, per això en aquell moment tingué molt d'èxit Espanya com a destinació (especialment Andalusia), ja que per a molts viatgers —sobretot britànics— aquest país no massa llunyà era el paradigma de l'exotisme.

¹¹ Segons una carta de l'autor dirigint-se a la jove noblesa anglesa, en general. Extracte publicat a William Otter (1824), «Chapter III», *The Life and Remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, LL. D* (Londres: The Poultry), 187.

¹² José Ortega y Gasset (1987), «De Madrid a Asturias o los dos paisajes», *Obras completas*, vol. II (Madrid: Alianza/Revista de Occidente), 247.

Quisiéramos de algún modo fijar alguna de aquellas cosas que pasan a escape, como si tuviesen una cita allá lejos, con alguien que no somos nosotros. A este fin llevamos un cuadernito y un lápiz; apuntamos unas breves palabras y cuando un día, andando el tiempo, las leemos, el paisaje, la palabra, la fisonomía que desapareció adquiere cierta supervivencia, una como espectral vida que conserva de la real vagos ecos, remotos latidos¹³.

Les anotacions sobre els viatges poden ser de tota mena: més líriques i espontànies, o més pràctiques i metòdiques. En el cas dels nostres viatgers, el tarannà il·lustrat —inquisitiu i en cerca del coneixement— es pot apreciar en el to distant i les notes minucioses, encara lluny «del papanatismo admirativo que habría de venir más tarde, y sujetos [els viatgers] sólo al afán de adquisición de nuevos conocimientos útiles, que luego pudieran ser aplicados al regreso»¹⁴. La utilitat dels relats de viatges casava amb l'esperit dels il·lustrats: l'objectiu consistia en recopilar informació per, tot fent ús de la raó, idear una solució per a les qüestions conflictives que afectaven la societat. És per aquest motiu pel qual els governs estaven cada cop més interessats en el que explicaven els seus viatgers i, fins i tot, alguns d'aquests trajectes estaven subvencionats. El caràcter educatiu del viatge no era una novetat del segle, però sí que és cert que, a partir d'aquest moment, els relats tindran una major repercussió en el conjunt de la societat, i podien ser útils des d'un punt de vista de millores col·lectives.

Fixant-nos en el context de la Gran Bretanya, és en aquest moment quan podem situar l'edat d'or del llibre de viatges. La dificultat que encara implicava fer un viatge d'aquestes característiques feia que els viatgers tinguessin una indubtable missió de recollir curiosament dades sobre les terres que visitaven i de difondre-les després en llurs països, amb comentaris «acurats i ben escrits, fets en general amb un excel·lent esperit d'observació i amb bona fe»¹⁵. Els britànics (principalment els anglesos) eren els que més viatjaven en aquell moment —gràcies a les seves ànsies de coneixement i a la situació política favorable, sent el seu país el centre del comerç i el bressol de les llibertats— i també eren els que més publicaven sobre els viatges, esperonats per l'interès del públic. L'extensa literatura del gènere no es reduïa als relats, sinó que s'ampliava amb les publicacions a la premsa d'articles que aconsellaven sobre la millor manera de viatjar, o

¹³ *Ídem*.

¹⁴ Gaspar Gómez de la Serna (1974), *Los viajeros de la Ilustración* (Madrid: Alianza), 14.

¹⁵ Geoffrey Ribbans (1993), *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIIIè* (Barcelona: Editorial Barcino), 14.

amb crítiques literàries sobre les publicacions. A més, hi havia els manuals del «bon viatger», que animaven a estudiar les causes que hi havia darrere de la situació del país que visitessin, i que eren comprats per tot aquell qui tingués intenció d'emprendre un viatge. L'èxit del gènere literari també s'aprecia en el fet que molts dels grans escriptors també en participaren, ja fos relatant viatges reals o bé imaginaris, convertint-se així en *fireside travellers* ('viatgers a la vora del foc'), de vegades de llocs tan llunyans i inabastables com la Lluna o els planetes¹⁶.

La literatura de viatges de finals del Set-cents es distingia de la que vindria immediatament després —en ple Romanticisme—, però en la primera també podem observar certa desviació de la literatura que s'havia produït fins el moment, en l'auge del Grand Tour. En aquestes narracions de la primera meitat del segle, el viatger n'era el subjecte i la seva veu i reflexions personals marcaven el gènere literari. A finals de segle, l'estatus de subjecte literari va modificar-se: els viatgers provenien de la seguretat de la societat educada i privilegiada però, quan viatjaven, eren conscients de la seva vulnerabilitat en un ambient aliè, i, a l'hora d'escriure, es podien veure a través dels ulls que els miraven¹⁷. Gràcies a això la seva literatura tenia un altre enfocament: una major comprensió de l'altre i de la posició que cadascú ocupava.

Si la literatura de viatges va proliferar en l'època il·lustrada, tant per la quantitat com per la qualitat dels relats, aquesta també va créixer en varietat: la preocupació per l'estil i per l'impacte que podien produir els escrits dels viatgers era general, però el mètode, el to i els àmbits de què es parlava, conformaven un ampli ventall¹⁸. Els estils literaris més comuns dins la literatura de viatges eren el diari personal i la prosa epistolar: mitjançant un destinatari desconegut els viatgers lliuraven informació de les seves experiències i reflexions als seus conciutadans. Aquestes anotacions oferien una major immediatesa i credibilitat de la informació donada, però no tenien l'ordre dels assajos, els quals eren uns escrits més reflexius basats en les impressions i en la recopilació d'informació al llarg del viatge¹⁹.

¹⁶ Sobre les característiques de la literatura de viatges britànica, vegeu Ana Clara Guerrero (1990), *Viajeros británicos en la España del siglo XVIII* (Madrid: Aguilar), 25-36.

¹⁷ Brian Dolan, *op. cit.*, 17-18.

¹⁸ Jeremy Black, *op. cit.*, vi.

¹⁹ Ana Clara Guerrero, citant el viatger Arthur Young: Arthur Young (1792), *Travels in France* (Londres), 1-3. (Ana Clara Guerrero, *op. cit.*, 51).

L'interès que els britànics tenien pels relats de viatges per Espanya es féu cert ressò entre els erudits espanyols del moment. Tot i així, no va ser fins el darrer quart del segle XIX quan van començar a publicar-se les recopilacions de les visites dels estrangers, generalment sense centrar-se en una procedència concreta. El primer treball que recopila relats de viatges per Espanya i ofereix dades sobre els viatgers és *Viajes de extranjeros por España en el siglo XV*, escrit per Juan Facundo Riaño, el 1877. Amb la conferència que Riaño pronuncià davant dels membres de la Sociedad Geográfica de Madrid, als erudits se'ls despertà l'interès pels relats de viatges per Espanya, al llarg de tot el període històric, i també intentaren recopilar la informació dels viatges per publicar-la²⁰. L'any següent, el 1878, un hispanista polonès, Javier Liske, publicà *Viajes de extranjeros por España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII*, en el qual es recullen els viatges efectuats per gent procedent de l'est d'Europa. Poc més tard, l'hispanista francès Raymond Foulché-Delbosc, publicà a la revista *Revue Hispanique* (fundada el 1894) la seva *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal*, separada cronològicament i segons l'idioma de les traduccions dels relats. Arturo Farinelli fou un altre dels grans estudiosos de la literatura i de la cultura espanyoles; les seves recopilacions dels relats dels viatgers estrangers foren publicades per suplementos a la *Revista crítica de Historia y Literatura españolas, portuguesas e hispanoamericanas*²¹. Pel que fa al segle XX, i sense pretendre ser exhaustius, hem de mencionar l'inestimable valor de la recopilació i traducció dels testimonis per part de José García Mercadal, *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX* (1952-62), o l'obra més recent *Los curiosos impertinentes. Viajeros ingleses por España desde la accesión de Carlos III hasta 1855* (1988), de l'historiador Ian Robertson.

Quant al nostre àmbit geogràfic més específic, els estudis que recullen els testimonis dels viatgers que van recalcar a Catalunya no són ni tan nombrosos, ni tan antics. Podem dir que, si l'interès espanyol per recopilar aquestes visites d'estrangers no es va donar fins tard, a Catalunya encara trigà més. A partir dels anys vuitanta del passat segle l'editorial de Rafael Dalmau, en la seva col·lecció «Episodis de la Història», publicà un seguit de recopilacions

²⁰ Manuel Moreno (1988), «Visión historiográfica de los viajes por España en la Edad Moderna», *Manuscritos: Revista d'Història Moderna*, núm. 7, 181.

²¹ Carlos García-Romeral (2003), «Notas para un estudio historiográfico de los viajeros por España y Portugal durante los siglos XV al XVII», *Los extranjeros en la España moderna*, vol. II (Màlaga), 281-288.

de textos i estudis locals²². Poc més tard es publicà l'antologia de textos sobre Catalunya, de Pere Balaña i Abadia, *Visió cosmopolita de Catalunya. Relats de viatgers i escriptors* (1991), la qual abraça el període des del segle I al segle XIX²³.

PUNT DE PARTIDA: LA GRAN BRETANYA

Per al recentment unit Regne de la Gran Bretanya (1707)²⁴, el segle XVIII no fou un període exempt de conflictes externs però, pel que fa al clima intern, la concòrdia política i religiosa era imperant. Aquest fet potser no seria tan remarcable si no fos perquè feia ben bé dos segles que el país arrossegava lluites civils i religioses, tan externament com dins del propi estat. Les passades convulsions dels conflictes monàrquics i religiosos comportaren un clima d'equilibri polític entre la Cambra dels Lords, la dels Comuns i el Rei, i entre els diversos grups socials. La societat estava clarament dividida entre l'alta noblesa (amb pocs representants), la petita noblesa o *gentry* (la qual no heretava el títol) i la resta de la població plebea, de la qual en començava a despuntar una burgesia cada cop més potent. Quant a la religió, l'Església Anglicana era la predominant però, després de les seves lluites religioses, es mostrava tolerant amb els altres cultes. Aquest ambient més calmat era propici per l'aflorent dels intel·lectuals i per l'admiració dels seus anàlegs europeus vers les institucions britàniques, contraposades a l'absolutisme continental. Així doncs, el benestar polític britànic —junt amb els inicis del pensament il·lustrat— va comportar un increment dels viatgers, tant els que recorrien Europa com els que exploraven el territori intern²⁵. Tot i aquest clima benestant, els conflictes europeus de mitjan de segle dugueren el Regne de la Gran Bretanya a la guerra contra Espanya, durant els enfrontaments navals al Carib, en el

²² De les quals en destaca la recopilació i traducció de textos de Jordi Bolós i Masclaus, *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI* (1980), o, en l'àmbit més local, la de Josep Maria Torras i Ribé, *Camins i viatgers a la comarca de l'Anoia 1494-1834* (1991).

²³ *Ibid.*, 288-289.

²⁴ El 1707 fou l'any en què Anglaterra i Escòcia uniren ambdues corones sota la figura d'un únic monarca i el país passà a anomenar-se oficialment Regne de la Gran Bretanya.

²⁵ Els viatges domèstics dins de la Gran Bretanya augmentaren al llarg del segle XVIII de tal manera que, en aquesta època, ja es pot començar a parlar de *turisme*: les carreteres eren millors (cosa que vol dir que el temps de viatge es reduïa), hi havia més hostals i els mapes eren més acurats. A més, entre la classe benestant s'anà estenent la cultura de l'*spa*.

context de la Guerra de l'orella de Jenkins (1739-48), entroncant-se amb la Guerra de Successió Austríaca i —més directament— amb la implicació britànica en la Tercera Guerra Intercolonial (1744-48), ocasió en què lluità victoriosament contra França defensant les colònies americanes. En aquests anys els viatges a Espanya no cessaren però sí que disminuïren, restablint-se a partir del 1750.

Els viatgers il·lustrats opinaven sobre la situació política dels països que visitaven encara que ells no fossin diplomàtics, i sovint ho feien des d'una posició de superioritat²⁶. Concretament, durant la primera meitat del segle els britànics criticaren el sistema absolutista, pel qual l'autoritat reial era l'única que prevalia, ja que creien que anava en contra dels interessos del poble, com podien comprovar observant les condicions en què vivia la gent. A banda de la política absolutista, els britànics estaven en contra dels mètodes, de les pràctiques i de l'aspiració de l'Església Catòlica, la qual equiparaven a un sistema autocràtic basat en la credulitat i la superstició populars, i que desembocava en misèria, pobresa i opressió. Malgrat que les seves opinions estaven recolzades pel que observaven en els seus viatges (com demostren alguns dels testimonis), el perill que per a ells representava el catolicisme estava recolzat per factors històrics (per exemple, la por del «jacobitisme» dins del seu Estat), i per factors més recents, com el fet que els principals enemics polítics de la Gran Bretanya fossin França i Espanya, ambdós països de religió catòlica²⁷.

Com s'ha dit unes línies més amunt, la literatura de viatges era un gènere d'èxit a la Gran Bretanya, cosa que pren més sentit si tenim present que el país es trobava en ple procés d'expansió imperial²⁸. Les característiques de la seva expansió —no cenyides a les qüestions geopolítiques i econòmiques— tenen a veure amb el desenvolupament econòmic, cultural i polític de l'Estat. L'interès creixent en conèixer altres llocs i altres cultures s'unia al sentit pràctic dels britànics, pels quals el comerç era primordial, per això els interessava conèixer i disposar dels recursos primaris²⁹. Més enllà de la utilitat pràctica dels relats de viatges, els viatgers tenien molt present que la publicació de les seves obres i

²⁶ Consol Freixa, *op. cit.*, 46.

²⁷ Sobre les opinions polítiques i la crítica a la religió catòlica, vegeu Jeremy Black, *op. cit.*, 238-261.

²⁸ No oblidem que amb el Tractat d'Utrecht (1713) Menorca i Gibraltar —fins el moment territoris sota l'administració espanyola— passaren a la corona britànica.

²⁹ Eva March (2013), «Apreciaciones sobre Velázquez: la pintura del Siglo de Oro español y los viajeros británicos de la Ilustración», *Acta/ Artis. Estudis d'Art Modern*, 1, 112.

la circulació d'aquestes pel mercat literari eren la font més important de reputació, prestigi i grans recompenses³⁰.

En els anys de màxima afluència de viatgers britànics a Espanya (1760-1790), aparegueren fins una vintena de llibres sobre els seus relats, tots de certa importància. La majoria recullen el periple per la Península Ibèrica, encara que en molts casos aquesta visita queda englobada dins d'un viatge més ampli. D'aquest conjunt, la meitat parlen poc o molt sobre Catalunya (juntament amb València i les Balears), fet que Geoffrey Ribbans addueix a una major simpatia vers aquestes contrades, així com també vers el territori basc: «sembla que el Segle Il·lustrat sentí per aquelles, que eren les més avançades, la mateixa mena d'atracció, si bé en menor grau, que la que els romàntics experimentaren per Andalusia, o la que Castella inspirà a la generació del 98. Àdhuc els viatgers que no visitaren Catalunya, solen tenir-ne una idea favorable»³¹.

PUNT D'ARRIBADA: LA CATALUNYA DEL SEGLE XVIII

Malgrat que eren pocs els casos en què l'única o la principal destinació del viatge pel territori espanyol fos Catalunya, el que sí que és cert és que, en arribar-hi, els viatgers observaven certes diferències vers la resta de l'Estat, fos quin fos el motiu de la visita. En l'època moderna, l'influx de viatgers solia augmentar o disminuir en funció de la situació política o social de cada moment, generalment veient-se beneficiats pels períodes de pau i de bonança econòmica.

L'ofici dels viatgers també variava segons el context històric: els militars es concentraven en èpoques bèl·liques, i els comerciants, pelegrins, aventurers i navegants solien viatjar en períodes de pau; la destinació dels diplomàtics i dels eclesiàstics variava segons els interessos del seu país. A l'inici del segle XVIII, el resultat de la Guerra de Successió i les conseqüències de la dura postguerra dificultaren la rebuda d'estrangers (pel seu interès més reduït en visitar el país, i pel cert desinterès que mostrava el govern espanyol per rebre viatjants).

³⁰ Brian Dolan, *op. cit.*, 158-161.

³¹ Geoffrey Ribbans (1993), *op. cit.*, 15.

Per tal de tenir una major comprensió de les diferències regionals que observaven els viatgers, és imprescindible dedicar un espai a la situació política i cultural espanyola. El segle XVIII s'inaugurà a Espanya amb la Guerra de Successió (1702-14), motiu pel qual els visitants eren militars —d'un bàndol o l'altre—, els quals relataven les seves gestes i l'ambient que visqueren. Amb l'arribada al tron del nét de Lluís XIV, Felip V, i la consegüent entrada d'Espanya a l'òrbita francesa, hi hagué una redefinició de preferències per part dels viatgers: l'auge del Grand Tour més clàssic feia que hi hagués molt poc interès per venir a Espanya. Hi havia, a més, altres motius que expliquen les escasses visites dels britànics, i també d'europèus en general: per exemple, l'ambient de tensió militar internacional o la poca predisposició del govern espanyol per millorar les seves infraestructures per a rebre visitants. La imatge d'Espanya era molt negativa: el país era pobre; la seva gent era ignorant, supersticiosa i amb pocs coneixements lingüístics; el viatge era llarg i difícil —sovint havien de llogar els carruatges, o utilitzar algun mitjà de transport públic, i els camins i els hostals eren nefastos—, i el menjar, difícil d'aconseguir, els resultava poc apetitós; a més, l'Església catòlica també posava pegues a l'estada dels cavallers protestants³². Aquestes característiques feien que el viatge s'assemblés més a una expedició. Així doncs, Espanya no tan sols havia quedat al marge del Grand Tour sinó que aquesta mateixa marginació havia influït en la imatge de país pobre, en decadència i sense interès³³. Voltaire, arran de la seva estada a Espanya (1756), sentencià en una ocasió que aquest era un país del que se sabia poc però que tampoc valia la pena prendre's la molèstia de conèixer-lo: «C'est un pays dont nous ne savons pas plus que des parties les plus sauvages de l'Afrique, et qui ne mérite pas la peine d'être connu. Si un homme veut y voyager, il faut qu'il porte son lit, etc.»³⁴.

A partir del canvi de monarca, i superada la difícil situació econòmica estatal del 1739 (a conseqüència de les guerres de Felip V)³⁵, la tònica del govern es desvià. Les reformes introduïdes amb el regnat de Ferran VI (1746-59) i, sobretot, amb el de Carles III (1756-88), ajudaren a l'obertura del país. Sobre aquestes reformes, pràcticament tots els viatges remarquen i valoren els esforços del nou Rei pel foment de la indústria —per més que no els trobin encertats— però continuen desaprovant els monopolis implantats i els controls

³² Jeremy Black, *op. cit.*, 73.

³³ Consol Freixa, *op. cit.*, 23.

³⁴ Voltaire (1883-1885), «Document biographique LX», *Oeuvres complètes*, vol. I (París: Molland), 390-391.

³⁵ Ernest Lluch (1996), *La Catalunya vençuda del segle XVIII: Foscos i clarors de la Il·lustració* (Barcelona: Edicions 62), 254.

monàrquics³⁶. Les millores en les comunicacions aviat es van notar: fins el moment, la construcció de ponts, carreteres i fondes, havia quedat relegada en favor de l'erecció de temples, convents i palaus, per part de les classes dirigents més pies³⁷, però el canvi de govern i el creixement dels ingressos fiscals féu incrementar les infraestructures. Aquest canvi, favorable als desplaçaments, se sumà a l'evolució dels gustos dels europeus: com més avançat estava el segle, més es cansaven de l'artifici dels palaus i de la grandesa dels salons i començaren a anhelar la senzillesa, l'espontaneïtat, el «pintoresquisme» i la «sublimitat» més properes al Romanticisme³⁸. Tots aquests aspectes influïen en la nova visió de l'Estat espanyol.

Com hem dit, la política espanyola es va anar desviant de l'absolutisme més acèrrim per encaminar-se cap a un procés d'inspiració reformista —amb convergències i antagonismes interns—, encara que aquest procés no responia a la idea clara d'instaurar un estat modern i racional. No obstant, aquestes reformes eren freqüentment interrompudes per la voluntat del Rei³⁹, un monarca que casa més amb la figura d'un rei absolut i no tant amb la d'un rei il·lustrat, del que part de la historiografia actual assenyala que «no mostró ninguna comprensión ni simpatía por la filosofía de las Luces»⁴⁰. Així doncs, més enllà d'una línia reformista corresponent a un ideari il·lustrat, podem parlar de les reformes com a un procés sense delimitar, el qual es feia ressò de la mentalitat dels mateixos il·lustrats espanyols. Com bé diu Pedro Ruiz Torres, «la Ilustración en España fue más bien un conjunto de valores, ideas y actitudes, una cultura, más que una filosofía o un sistema de pensamiento»⁴¹. El discurs il·lustrat forà es depurava i es transformava per tal d'adequar-lo a un medi cultural diferent. Per exemple, a Espanya, l'estat sense fronteres de la «república de les lletres» que promovien les acadèmies, recolzant-se en la universalitat de la raó, topava amb la necessitat d'obtenir el patronatge reial per a poder validar la seva institució i els seus postulats. Així, amb Felip V les acadèmies es trobaven en una situació semblant a la que hi havia hagut a la França de Lluís XIV, quan era imprescindible l'aprovació del monarca per

³⁶ Geoffrey Ribbans, *op. cit.*, 13-15.

³⁷ Gaspar Gómez de la Serna, *op. cit.*, 25.

³⁸ Consol Freixa, *op. cit.*, 24.

³⁹ Pedro Ruiz Torres, *op. cit.*, 69.

⁴⁰ Francisco Sánchez-Blanco (2002), *El Absolutismo y las Luces en el reinado de Carlos III* (Madrid: Marcial Pons), 443. En el seu recent estudi, l'historiador Sánchez-Blanco critica així els estudis anteriors sobre Carles III, com el de l'hispanista Jean Sarrailh, segons el qual el monarca espanyol se situava en plena modernitat i progrés.

⁴¹ Pedro Ruiz Torres, *op. cit.*, 435.

instaurar-les; una situació diferent a la que hi havia a la Gran Bretanya, on tenien una major llibertat⁴².

A banda de la dependència de la monarquia, un altre factor de pes era la religió. En conjunt, l'estament eclesiàstic espanyol era molt nombrós i molt ric, i gaudia d'un gran poder material i espiritual. Després del notable augment de l'estament eclesiàstic del segle XVII, a partir de la segona meitat del següent segle el volum d'eclesiàstics disminuï, reduint-se també el pes de l'estament nobiliari en l'alta jerarquia del clergat secular. Tot i així, la proporció d'eclesiàstics comparada amb la de la població laica era tres vegades major que la que hi havia a França (però encara era una mica menor que la del Piemont, la Toscana o el regne de Nàpols). Malgrat aquesta gran proporció, la distribució del clergat no era gens regular en el conjunt d'Espanya, com tampoc ho era gens la distribució de la riquesa eclesiàstica. A Catalunya, els nobles eclesiàstics constituïen poc més de la meitat del conjunt estamental, sent aquests de petita i mitjana noblesa. El domini senyorial dels grans monestirs —com el cistercenc de Poblet— es mantenia, però aquests tenien cada cop més dificultats per cobrar les rendes⁴³.

Generalment les opinions dels britànics sobre la religió a Espanya no eren favorables; a tall d'exemple es poden citar les paraules d'Arthur Young, segurament el viatger que més succintament però vigorosa es mostra clarament contrari al catolicisme: «M'estimaria més, però, no parlar d'això, car aquestes coses no em desperten altra emoció que la del fàstic. Fàstic per la imbecil·litat dels qui ho donen, i, si els monjos són sincers, fàstic per la imbecil·litat dels qui ho reben»⁴⁴.

Reprenent les característiques de la depurada Il·lustració espanyola, trobem un altre exemple en el món universitari: la supressió de les set universitats catalanes, i la unificació d'aquestes a Cervera (1714-1842), no era propícia a una evolució (a excepció, potser, de la Facultat de Filosofia), a diferència dels avenços d'altres universitats, com Salamanca, Valladolid o València⁴⁵. El fet és que el govern espanyol del Set-cents (el de Carles III inclòs) sovint no es va saber adaptar a la realitat del territori català, ni a la seva societat i economia. La postguerra fou marcada per la duríssima repressió i la Nova Planta (1716) significà l'abolició dels òrgans legislatius catalans fins a deixar només el dret privat civil, el

⁴² *Ibid.*, 322.

⁴³ *Ibid.*, 132-145.

⁴⁴ Arthur Young (1993), *Viatge a Catalunya* (Trempe: Garsineu), 57-58.

⁴⁵ Ernest Lluch, *op. cit.*, 132.

penal i el mercantil, a més de mostrar una inflexibilitat absoluta vers qualsevol canvi. Just superada la crisi econòmica i les dures condicions que causà en la població, l'esperança de capgirar l'estat de les coses es va escampar. No obstant, la població aviat s'adonà de la dificultat d'enfrontar-se amb el govern i s'inicià un període de cooperació en les reformes del «bon rei Carles» (Carles III), fins a poder parlar amb certa llibertat a les Corts de Cadis⁴⁶. Més avançat el segle, la Revolució Francesa incidí en la política espanyola amb cert neguit, posant mesures per tal que aquesta no es propagués per Espanya. Un clar exemple d'aquesta política és el cas de la sufocació dels motins a Catalunya, el mateix 1789, a causa de l'escassetat de productes bàsics, com el pa, i del consegüent increment del seu preu.

Malgrat les crisis de subsistència, el creixement econòmic català va ser un factor d'incidència al llarg de gairebé tot el segle, arribant a superar, fins i tot, la gran càrrega fiscal que estipulaven les noves relacions amb Espanya, reiterades pel decret de Nova Planta. La revifalla econòmica es produí gràcies a diversos factors: les millores en l'agricultura (especialització i rotació de conreus, i ús del regadiu); l'inici de la producció manufacturada, amb ús de procediments protoindustrials; i les creixents relacions comercials, tant regionals o peninsulars, com internacionals (zona Mediterrània, Països Baixos i Gran Bretanya) o colonials. Sobre aquest aflorament econòmic s'observen diferents etapes: les bases es posen amb la inversió en explotacions agràries, comercials i industrials (fruit del benefici obtingut per l'anterior elevació de preus), i amb un increment de la mà d'obra (1730-60); i floreix especialment a partir de les dècades del 1760 i 1770, afavorit per una major potenciació de la perifèria peninsular⁴⁷. A més, el comerç amb Amèrica es dinamitzà a partir de la irrupció de la flota catalana (1740-43) assolint els màxims moviments arran de la liberalització del 1778, fruit de les reformes de Carles III i trencant amb el monopoli de les companyies comercials. Els moviments econòmics van estar acompanyats i afavorits per les millors condicions de vida i per un creixement poblacional, d'acord amb la tònica espanyola i europea.

Com veurem tot seguit, el període del Set-cents en què Catalunya rebé més viatgers (1760-90) se situa a meitat de camí entre la pèrdua de tots els drets nacionals i l'inici de la Renaixença, el 1833. Lògicament, aquest moment coincideix amb l'increment de visites a la resta d'Espanya, sobretot per part de britànics. Aquest augment de visitants se situa en l'època del regnat de Carles III, anys en què el conjunt estatal es veié beneficiat per certa

⁴⁶ *Ibid.*, 13.

⁴⁷ Ramon Boixareu (1993), «Presentació», *Viatge a Catalunya*, Arthur Young (Trepç: Garsineu), 19-20.

disminució de la participació bèl·lica⁴⁸ i per una economia que millorava lentament, en part gràcies a les reformes del govern⁴⁹. És també en aquest període quan es comença a forjar la potència industrial de Catalunya, la qual desembocarà en la plena industrialització de gran part del territori català. Per tant, podem concloure que el regnat de Carles III, malgrat les seves peculiaritats, va ser més propici als avenços de Catalunya que el que vindria més tard, amb Carles IV i el seu ministre Godoy, dins el context bèl·lic francès.

ELS VIATGERS BRITÀNICS A CATALUNYA

Amb l'objectiu de poder comprendre més a bastament els viatges que els britànics van fer per Catalunya durant el regnat de Carles III, repassarem els viatgers que, en el mateix segle XVIII, els van precedir. Dels militars i diplomàtics que participaren en la Guerra de Successió en destaquem les cròniques del capità George Carleton (malgrat que actualment no es consideren autèntiques)⁵⁰. John Durant Breval fou un altre militar que publicà la seva obra (el 1726) basada en la seva estada a Espanya, però ell no escriví sobre les tàctiques i les experiències militars, sinó que seguí la seva formació humanista publicant poemes i observacions sobre les obres de l'antiguitat clàssica que havia trobat a Espanya⁵¹. Pel que fa a altres viatgers europeus, de l'època de la guerra també trobem el testimoni de l'aventurer i erudit Aubry de la Motraye (publicat el 1724), i, una mica més tard, els estudis botànics d'Antoine de Jussieu, qui recopilà les anotacions del seu viatge per Espanya, el 1716. Com

⁴⁸ Fent un breu resum, Espanya tingué un petit paper en la Guerra dels Set Anys (1761-1763), mantingué un ambient tens amb la Gran Bretanya per la qüestió de les Malvines (1770) i participà en els últims anys de la Guerra d'Independència dels Estats Units (1779-83), per tal de recuperar territoris com Gibraltar o Menorca.

⁴⁹ La lentitud de les millores econòmiques es pot comprovar en el fet que el conjunt de la població encara passava penúries, i, en moments puntuals, aquestes s'agreujaven. Exemple d'això són els motins d'arreu del país a causa de l'alt increment del preu del pa, iniciats amb el Motí d'Esquilache a Madrid (1766), el qual fou utilitzat com a excusa per ordenar l'expulsió dels jesuïtes (1767).

⁵⁰ La crítica atribueix aquesta obra a Daniel Defoe, el qual s'hauria basat en les seves experiències i en els escrits sobre la Guerra de Successió per escriure la crònica del capità Carleton, un personatge real. Aquest és un exemple de la literatura de viatges escrita per un autor de renom, com també és exemple de la literatura dels 'viatgers de la vora del foc'. En català s'ha editat recentment: *El Capità Carleton: un militar anglès a la Catalunya del 1714*, traducció de Jordi Ainaud, Barcelona: La Mansarda, 2013.

⁵¹ Sobre aquest viatger, consulteu l'article d'Alicia Mª Canto (2004), «Los viajes del caballero inglés John Breval a España y Portugal: novedades arqueológicas y epigráficas de 1726», *Revista portuguesa de arqueologia*, vol. 7, núm. 2.

ja s'ha dit, les visites dels viatgers anglesos van cessar al llarg de la postguerra, i les de la resta d'europèus van disminuir de forma considerable⁵².

Passada la meitat del segle XVIII l'afluència de viatgers augmentà notablement, sobretot pel que fa als britànics, coincidint amb la nova situació política d'ambdós països i en conjunció amb el seu esperit viatger⁵³. Els iniciadors d'aquesta nova fornada van ser Christopher Hervey (1759-61) i Edward Clarke (1760-61). De les *Letters from Portugal, Spain, Italy and Germany* de Hervey, se'n desprèn un tractament diferenciat entre el desdeny que sent vers Espanya i la major cordialitat vers Catalunya i València⁵⁴, però el testimoni del reverend Clarke (*Letters Concerning the Spanish Nation*, publicat el 1762) és el que té més pes històric, cosa que és segurament deguda als contactes que mantenia amb erudits espanyols⁵⁵. En el prefaci, Clarke explica per què emprengué el viatge a Espanya, i ho relaciona amb el fet que volia desmentir les errònies visions que tenia d'aquest país, proporcionades pels relats que havia llegit⁵⁶. Aquest objectiu ja ens demostra amb quina mirada vingué, però el que és més interessant és que el testimoni d'Edward Clarke és un exemple del principi del canvi de mentalitat viatgera i de com aquesta es reflecteix en la literatura de viatges: «What is crucial to his account is that Clarke recognised the 'Other' as being at home. In such a narrative, the traveller becomes the 'Other', the outsider; he

⁵² Després del Tractat de Viena del 1725 (pel qual Carles VI d'Àustria reconeixia la sobirania espanyola de Felip V i renunciava a tota pretensió sobre aquest tron), trobem un relat de viatge prou interessant: el del polític francès Étienne de Silhouette, qui visità Catalunya el 1729 (però no publicà el seu *Voyage* fins el 1770). Després d'aquest, no tornem a trobar cap més testimoni fins el 1749, quan Udal ap Rhys (nom gal·lès del parlamentari Uvedale Tomkins Price) publicà el seu informe sobre els llocs i les curiositats més remarcables d'Espanya i Portugal, però no queda clar si aquest personatge no va posar mai els peus en terres ibèriques, fet de què l'acusa el viatger posterior Philip Thicknesse. Poc més tard d'aquesta obra trobem un testimoni especialment interessant: el de l'eclesiàstic italià Norberto Caimo (1755), el qual tingué força repercussió posterior.

⁵³ Sobre aquest esperit viatger, Rousseau també en parlà; concretament el comparà amb el dels seus compatriotes: segons la seva percepció, els francesos eren els que més viatjaven però ho feien de manera diferent a la dels britànics: la noblesa anglesa viatjava més que la francesa, però el conjunt del poble anglès no es desplaçava tant com el francès. Rousseau, amb bon ull, veié que l'interès comercial anglès també influïa en gran mesura en aquesta afició viatgera (Jean-Jacques Rousseau, *op. cit.*, 576).

⁵⁴ Segons comenta Geoffrey Ribbans, *op. cit.*, 45.

⁵⁵ Ana Clara Guerrero, *op. cit.*, 58.

⁵⁶ Edward Clarke (1763), «Preface», *Letters concerning the Spanish Nation: Written at Madrid during the Years 1760 and 1761* (Londres: Becket i de Hondt), iii-v.

appears vulnerable —dislocated from the familiar provinces of central Europe»⁵⁷. Ell mateix ho especifica al prefaci: «Truth and fact have been throughout the sole objects of my attention. I had neither ill-nature to gratify, or spleen to indulge: I abhor all national reflections, and despise from my heart the little prejudices of country, or custom»⁵⁸.

El següent britànic en visitar Catalunya, en el marc de la seva segona visita a Espanya (la primera va ser el 1760), fou el crític literari d'origen italià Joseph Baretti (1768-69). Aquest fou seguit per Joseph Marshall (1770-71; publicat el 1776), però el testimoni d'aquest darrer no és massa valuós perquè cau en l'error de la generalització: el que veu a Catalunya, a València i a alguna part de l'Aragó, ho assumeix com a representatiu de tot l'estat espanyol⁵⁹. Un viatger ben diferent és l'arqueòleg Richard Twiss, qui, malgrat que en el seu *Travels through Portugal and Spain, in 1772 and 1773* (1773) no visità Catalunya, sí que, en passar per València, va fer un petit estudi de la llengua catalana (que ell considerava «un dialecto peculiar [...] muy parecido al *Patois Limosin*»⁶⁰), volent mostrar la semblança del català amb el francès. Poc més tard, i fugint d'Anglaterra per problemes econòmics, va venir el militar Philip Thicknesse (1775), passant per La Jonquera, arribant a Barcelona i visitant especialment Montserrat.

En el decurs del viatge Thicknesse es trobà amb l'humanista Henry Swinburne, l'únic viatger anglès de religió catòlica, el qual —gràcies a la seva formació i als seus contactes— es movia per les corts europees. Entre el 1775 i el 1776 viatjà per Espanya amb Sir Thomas Gascoigne, qui li subvencionà l'estada. La descripció del país que en féu a *Travels through Spain in the Years 1775 and 1776* (1779) destaca per ser una de les millors del moment, tant per la seva delicadesa com pel fet que les seves observacions —en format epistolar— se cenyeixen a la realitat⁶¹. Les observacions de Swinburne són especialment valuoses pel que

⁵⁷ Brian Dolan, *op. cit.*, 17.

⁵⁸ Edward Clarke, *op. cit.*, viii.

⁵⁹ Geoffrey Ribbans, *op. cit.*, 43-44.

⁶⁰ Richard Twiss (1999), *Viaje por España en 1773* (Madrid: Cátedra), 150-151.

⁶¹ Per fer-nos una idea de com d'atractiu resulta el relat de Henry Swinburne podem fixar-nos en l'advertència que detalla en el prefaci. En aquest deixa clara la intenció que tenia de publicar les seves opinions —sense por de la crítica—, ja abans d'iniciar el viatge, i també ens diu que és conscient de la dificultat que sovint es troben els viatgers per distingir què és genuí d'una cultura i què és exagerat (o amagat), però que, pel que fa a ell, la veritat no serà voluntàriament tergiversada: «I may be detected in many mistakes; because a foreigner must often be exposed to receive partial accounts of things from the natives, who have an interest in hiding the nakedness of their country, and in exaggerating its advantages; but I shall never be detected in a wilful

fa a l'arqueologia, així com per la presentació positiva que fa dels catalans i per mostrar-se en contra de la forma de govern repressiva de l'Estat espanyol. Swinburne és qui més s'adona de la situació catalana⁶², desviant-se de la tònica anglesa que partia de la base que Espanya era, des de temps immemorial, una entitat rígida predestinada històricament (malgrat que s'adonessin de certa diversitat regional). En paraules d'Ernest Lluç: «[Henry Swinburne fou] l'únic viatger foraster que durant el Set-cents havia tingut una consciència clara del caràcter especial de Catalunya dins Espanya [...] és també l'únic autor que, juntament amb el *Discurso* [de 1780, de Pierre Vilar], fa una descripció de la influència de la despesa militar pública dintre del ressorgiment econòmic català i més concretament barceloní»⁶³. Les crítiques que rebé Swinburne vingueren de l'erudit Antonio Ponz, el qual estava en desacord amb les opinions que l'anglès tenia sobre València, la seva terra⁶⁴.

El parlamentari irlandès Sir John Talbot Dillon (el qual també podríem englobar dins dels viatgers d'àmbit britànic, pel fet d'escriure en anglès i pel seu contacte amb aquesta cultura) també parlà breument sobre la literatura catalana i sobre el territori català a *Letters from an English Traveller in Spain in 1778* (1778)⁶⁵ i a *Travels through Spain* (1781), respectivament. Paral·lelament, altres viatgers europeus d'aquestes dues dècades foren el comte i ministre suec Gustaf Phillip Creutz (1765) —el qual tingué una bona impressió de Catalunya, segons les seves breus anotacions— i Giacomo Casanova (a finals del 1768), el qual vingué a Barcelona per motius sentimentals però acabà sent empresonat a la Ciutadella. També cal destacar especialment les anotacions del diplomàtic francès Jean François Peyron, qui féu un llarg viatge per Espanya (1777-78), que li serví per deixar constància del dinamisme econòmic que observà a Barcelona.

La Guerra d'Independència Americana (1775-83) tallà en certa manera l'afluència de viatgers fins a mitjan de la dècada dels vuitanta. Els iniciadors d'aquesta tercera onada foren el polític i erudit Sir John Fleming Leicester (1784) —el qual viatjà de Perpinyà a Barcelona— i el comerciant danès Jens Wulff (1785). Però els testimonis més importants d'aquest

perversion of the truth». Henry Swinburne (1787), *Travels through Spain, in the years 1775 and 1776*, vol. I (Londres: J. Davis), vi.

⁶² Jeremy Black, *op. cit.*, 18.

⁶³ Ernest Lluç, *op. cit.*, 220-221. Sobre la despesa militar i l'exèrcit, altres viatgers també comentaren sobre l'alta presència militar a Catalunya.

⁶⁴ En el seu *Viaje de España* (1772-1794) Ponz critica moltes de les opinions dels viatgers que vingueren a Espanya (Geoffrey Ribbans, *op. cit.*, 33, nota 1).

⁶⁵ *Ibid.*, 40.

moment foren el de Joseph Townsend i el d'Arthur Young, els quals coincideixen en tenir una formació científica: Townsend era geòleg i metge (a més de pastor anglicà) i Young era un agrònom de renom, el qual, possiblement, és el viatger més conegut dels que tractem.

Joseph Townsend viatjà per Espanya entre el 1786 i el 1787, després de fer-ho per altres països, fent el recorregut i l'estada més llargs de tots (amb un total de sis-cents dies). Publicà les seves anotacions el 1791 en tres volums, fent mostra de l'actitud enciclopèdica il·lustrada. La seva habilitat en fer amistats i en seguir els passos protocol·laris el dugueren a accedir a gran nombre de persones i de llocs, cosa que casava amb la voluntat d'anotar-ho tot detalladament, sobretot aturant-se en les qüestions científiques, més que no pas en les artístiques. Malgrat tot, sembla que la seva minuciositat no el permeté formar opinions més enllà d'aportar informació objectiva, ja que no ens dóna una visió tan aguda com la d'altres i no té un concepte clar de Catalunya⁶⁶. Arthur Young també aporta un testimoni ple d'informació objectiva —junt amb opinions molt vigoroses—, gràcies al fet de ser un gran observador, sobretot de temes agrícoles. En el seu *Travels in France* (1789; publicat el 1792) dedica un apartat a la fugaç visita de dotze dies que va fer a Catalunya, en el qual tracta els temes paisatgístics i d'explotació del territori, però també anota les seves observacions de la societat. Aquesta visita també destaca perquè és dels poquíssims viatgers que passa per la zona de l'Aran i del Pallars.

La pujada al tron espanyol de Carles IV (1788-1808) i l'inici de la Revolució Francesa influïren en la tònica viatgera que hi havia hagut fins el moment: Europa entrà en una època de desequilibris i guerres, cosa que suposà un fre per als viatgers i un cop definitiu per al Grand Tour, però també significà el començament d'una nova manera de viatjar, més propera a les inquietuds romàntiques, encara que mantenint el tarannà del viatge filosòfic. Els britànics, després d'una breu pausa deguda a la situació política⁶⁷, continuaren venint a Catalunya i al conjunt de l'Estat espanyol. Un exemple d'aquests és el poeta Robert Southey (1795), el qual fou l'últim britànic que passà per Catalunya abans del tombant de segle. Quant a la resta d'europaus, a partir dels anys noranta del segle XVIII les visites de francesos i alemanys a Espanya incrementaren considerablement. Algunes d'aquestes són especialment interessants, com la del polític francès Alexandre de Laborde (recollida en el *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* i en l'*Itinéraire descriptif de l'Espagne*, ambdós del

⁶⁶ *Ibid.*, 23.

⁶⁷ També condicionada per la crisi de Nootka (1789-90), per la qual britànics i espanyols es disputaven el dret de navegació i comerç en aquest canal del Pacífic nord-oest, situat a l'actual Colúmbia Britànica canadenca.

1808). El testimoni de Laborde sobre Catalunya és altament interessant per la varietat de temes que toca (des de l'art a l'administració) i per la quantitat de poblacions que visita, fent fins i tot una estudiada observació sobre la llengua; la seva minuciositat recorda la dels anglesos. Un altre francès que val la pena mencionar és el comte de Bourgoing (1793), el qual dedicà gran part de la seva vida a viatjar per arreu i a investigar sobre Espanya. En l'àmbit alemany, el testimoni més notable és el del naturalista Alexander von Humboldt, el qual féu un viatge per la Península Ibèrica (1799; publicat el 1808) acompanyat del botànic francès Aimé Bonpland, amb la finalitat última de demanar permís al rei per viatjar a les colònies espanyoles a Amèrica.

Segons hem vist, al llarg del segle XVIII els interessos de cada viatger eren diferents: uns es fixaven més en el paisatge natural (geologia i botànica), altres preferien observar el paisatge construït (agricultura i construcció de ciutats), altres es decantaven per l'economia (comerç i indústria) i alguns altres parlaven més d'art, d'història o de política. La majoria de viatgers venien a Espanya amb certs coneixements generals previs, fruit d'una educació cultivada (però alguns d'ells tenien una informació sobre Catalunya una mica esbiaixada): «Todos ellos se ocuparon de la historia, la geografía y la literatura española, al tiempo que algunos de ellos, como Townsend y Dillon, estudiaron también la geología y la botánica: o hicieron sus propios dibujos [...] y se informaron sobre todo: comercio, impuestos, ejército, costumbres o cualquier tema que consideraran de interés»⁶⁸. La informació que tenien els visitants estrangers provenia tant de fonts historiogràfiques (per exemple, Townsend cita la lectura de les obres del comte de Campomanes, ministre d'Hisenda i president de la Reial Acadèmia de la Història), com també d'altres testimonis que havien visitat el lloc en qüestió. Els viatgers solien llegir-se les cròniques dels seus predecessors i contemporanis, ja fossin estrangers o paisans seus. En concret, els britànics tenien interès en els relats dels viatgers francesos i s'afanyaven en traduir les obres que sortien al mercat. Per la seva banda, en el període del Set-cents moltes de les obres angleses tampoc trigaven en ser traduïdes: per exemple, l'obra de Richard Twiss fou traduïda a l'alemany i al francès just un any després de la seva publicació (1776), la traducció francesa del viatge de Henry Swinburne tardà uns anys més en publicar-se (1787), la de John Talbot Dillon només es traduí a l'alemany, la de Joseph Townsend es traduí a ambdós idiomes i la d'Arthur Young al francès, ben entrat el segle XIX (1860).

⁶⁸ Consol Freixa, *op. cit.*, 49.

Una altra font d'informació dels estrangers eren els contactes que alguns tenien amb els erudits espanyols, o també algunes cròniques dels viatgers autòctons, els quals exploraven Espanya. Els motius per fer aquest viatge eren anàlegs als dels viatgers europeus i s'englobaven dins l'anel·l il·lustrat pel coneixement, en qualsevol àmbit (econòmic, naturalista, artístic, històric o sociològic). Seguint amb les inquietuds de la Il·lustració, els viatges pel territori es feien amb un propòsit didàctic i reformador, recolzant-se en un criteri eminentment objectiu. La presa de consciència de la realitat era el pas previ a la crítica posterior, la qual es basaria en el dèficit percebut i amb l'objectiu de millora social; aquesta crítica sovint es feia amb un toc d'ironia⁶⁹ i responia a la voluntat política de col·laboració en l'empresa comú: la construcció de la societat il·lustrada⁷⁰. D'aquesta manera les anotacions dels viatgers responien més a una voluntat didàctica de deixar constància en favor de la ciència, més que no pas en favor de la bellesa (com més endavant faria el Romanticisme): «Los viajeros por España, más bien que literatos, son eruditos, letrados, profesores de Ilustración; de ahí que sus obras estén más cerca de la ciencia que del arte»⁷¹.

La llista d'espanyols que recorregueren el territori estatal és mitjanament extensa però només farem una breu menció dels testimonis més rellevants que visitaren Catalunya. És en aquest context on trobem la figura del militar il·lustrat José Cadalso, el qual escriví sobre la seva visita a l'obra *Cartas marruecas* (acabada el 1774, però publicada el 1793). En aquesta fa un examen crític de la monarquia hispànica, defensant les necessitats del món modern i ressaltant l'enginy dels catalans⁷². Tot i així, l'humanista Antonio Ponz és el personatge que tingué més pes, tant pel volum i la minuciositat dels seus escrits (el seu recorregut es recopila en divuit volums), com pel fet que el seu viatge estava directament subvencionat pel rei Carles III, el qual volia conèixer de primera mà les deficiències econòmiques i socials de la població. El 1787 va ser quan Ponz visità Catalunya, editant el volum pertinent l'any següent. Francisco de Zamora Peinado és un altre destacat estudiós del terreny, malgrat que

⁶⁹ Gaspar Gómez de la Serna, *op. cit.*, 90.

⁷⁰ «El viajero ilustrado es un intelectual comprometido, como ahora se diría, en una empresa política; pero, entiéndase bien, su compromiso no le liga o subordina a consignas dictadas desde la política, sino a las posibilidades de una política, naturalmente condicionada por la realidad, que obedece a unas directrices que han sido establecidas de acuerdo precisamente con unos planteamientos de naturaleza intelectual» (*Ibid.*, 97-98).

⁷¹ *Ibid.*, 98.

⁷² Pere Balaña i Abadía (1991), *Visió cosmopolita de Catalunya. Vol. I: Relats de viatgers i escriptors (segles I aC – XIX)* (Barcelona: Generalitat de Catalunya), 189-191.

només podem consultar el seu manuscrit, ja que les seves notes no es van arribar a publicar⁷³. Entre el 1785 i el 1790 es dedicà a recórrer el territori català, després que fos nomenat *alcalde del crim* de Barcelona, amb una altra breu visita el 1794. Les seves anotacions són minucioses i, segons el que ens ha deixat escrit, fins i tot va arribar a repartir un qüestionari per tal de conèixer millor l'opinió de la població⁷⁴.

EL TRAJECTE I L'ESTADA

Si els viatgers es queixaran del mal condicionament dels camins espanyols, el trajecte que feien per arribar-hi tampoc estava exempt de complicacions. Molts d'ells no havien viatjat mai per mar i preferien travessar el Canal de la Mànega per la ruta més curta (des de Dover fins a Calais), tenint en consideració que l'estabilitat dels vaixells que la creuaven no era òptima⁷⁵. Després de superar les dificultats de la travessa (vents adversos, calma extrema o mareig) havien de superar els problemes de desembarcament: quan el vaixell no podia arribar a port els passatgers havien de traslladar-se a una barca de rem, en la qual molts cops estaven subjectes d'extorsió. Quan per fi arribaven a terra, a certa distància del port i del seu allotjament, havien de dirigir-se a la duana. La majoria dels britànics, després de travessar el Canal, es dirigien cap a París, cridats per l'acceptable clima al llarg de l'any i per tot el que la ciutat els oferia: «If it did not have the antiquities of Rome, the art of Florence, or an open house to compare with that of Naples; it did have a royal court nearby at Versailles, an enormous range of cultural and social activities that tourists could participate in, an active artistic life, and a large number of splendid sights»⁷⁶. A banda de la capital, pocs turistes optaven per visitar la resta de França, i d'aquests, la majoria ho feien per algun motiu concret.

L'entrada a la Península Ibèrica es podia fer per diversos llocs però dos eren els principals: per mar, arribant a Portugal, o per la ruta francesa, entrant molt sovint per La Jonquera. Arribats a terres espanyoles, els estrangers havien de presentar la seva identificació: «no podem entrar més endins d'Espanya sense passaport. Això ens obliga a

⁷³ El manuscrit es troba a la Biblioteca del Palacio Real de Madrid.

⁷⁴ *Ibid.*, 205-212.

⁷⁵ Tot i així, també hi havia altres rutes: de Dover a Boulogne, o més cap a l'oest, de Brighton o Southampton a Le Havre, Dieppe o Cherbourg. Aquesta ruta estava afavorida pel fet que el viatge per terra fins a París era més curt. Sobre les condicions del viatge, vegeu Jeremy Black, *op. cit.*, 12-21.

⁷⁶ *Ibid.*, 20-21.

anar a veure el comandant de la Vall [d'Aran] [...] Ens reben amb l'etiqueta espanyola i ens diuen que, uns quants mesos abans, tot estranger trobat sense passaport era immediatament incorporat a un regiment. Això pot indicar com era de freqüentat el país», diria el viatger Arthur Young⁷⁷. A més, a la duana també eren sotmesos a un escorcoll de l'equipatge (cosa que es podia evitar mitjançant el suborn, com afirmaven alguns d'ells), on els duaners paraven especial atenció als llibres que duguessin, els quals podien ser retinguts⁷⁸. Aquest escorcoll es produïa a l'entrar al país, però també podia tenir lloc al voltant de les grans ciutats: «A la sortida de la ciutat [Barcelona] ens tornen a escorcollar, cosa que ens sembla tan inútil com vexatòria»⁷⁹.

Després de resoldre la qüestió dels documents havien de resoldre el tema del transport pels camins poc adequats, com assenyalaren gran part dels visitants: «por ningún camino se podía correr la posta más que a caballo, y hay que tener presente que no había en todo el país más que diez leguas seguidas de camino practicable en todo tiempo»⁸⁰. Molts viatgers optaven per no dur els seus carruatges i llogar-los en arribar, ja fos aquest un cotxe de collera (un carruatge cobert que solia ser arrossegat per un tir de sis animals i que necessitava dos conductors) o bé una calessa, un transport més lleuger —amb dues o quatre rodes— i que només necessitava un o dos animals i un sol conductor. També hi havia la possibilitat d'unir-se a un grup que fes el mateix recorregut, com va fer Joseph Townsend, o viatjar només a cavall, per adaptar-se a les difícils condicions de molts dels camins. Si els viatgers no s'unien a un grup, també tenien la possibilitat de contractar un soldat per acompanyar-los durant els trams més perillosos (els boscos i algunes zones muntanyoses) —com féu Henry Swinburne contractant un miquelet, durant un temps—, però la realitat és que els perills de robatori i d'assalt eren mínims⁸¹.

Per als viatgers cosmopolites arribar a una ciutat significava el repòs i la tornada a la vida que més coneixien, malgrat que fossin en un país estranger. A les ciutats es podien posar en contacte amb les autoritats locals o amb el cònsol, amb els banquers i amb la possible colònia estrangera, la qual el rebria amb gust i el podria introduir a la societat

⁷⁷ Arthur Young, *op. cit.*, 43.

⁷⁸ Ana Clara Guerrero, *op. cit.*, 96.

⁷⁹ Arthur Young, *op. cit.*, 67.

⁸⁰ El Baró de Bourgoing, parlant del seu viatge per Espanya de finals de segle, el 1793. José García Mercadal (1999), *Viajes de extranjeros por España y Portugal: Desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*, vol. V (Valladolid: Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura), 444.

⁸¹ Consol Freixa, *op. cit.*, 68-69.

espanyola més ben posicionada. A les grans poblacions també seria on es trobarien més còmodes perquè reconixerien el gust estès dels ciutadans europeus, compartint modes i interessos, anant al teatre o als espectacles de dansa, assistint a les tertúlies o passejant pels carrers i pels jardins⁸².

Era també a les ciutats on els viatgers tenien un major contacte amb l'art. Les preferències culturals dels il·lustrats eren variades però seguien la tònica del moment. El seu gust per l'art es notava en la preferència de l'estil clàssic front el gòtic, quant a les obres i a la composició de les ciutats; per exemple, preferien les noves planificacions urbanes — racionals i diàfanes— a la dels cascs antics, com veurem més endavant. Dels viatgers estrangers que tractarem és Henry Swinburne qui deixa més ben anotada la seva apreciació artística, rebutjant el Gòtic i el Barroc per confusos, extravagants i desmesurats, i decantant-se per la claredat, l'ordre i la mesura. Com observa Consol Freixa, «en realidad los viajeros británicos hacen su “tour” por los monumentos con el celo que debe poseer todo buen viajero y muestran, al describirlos, su buena voluntad y sus dotes de observación pero, en general, no se dejan llevar por un excesivo entusiasmo»⁸³.

EL TERRITORI CATALÀ SEGONS LA MIRADA BRITÀNICA: EL XOC CULTURAL

En general, els testimonis dels viatgers «ens mostren l'actitud d'uns homes intel·ligents d'un altre segle, parlant d'un altre país; així ens il·lustren alhora sobre l'Anglaterra de llur temps i sobre la terra que visitaren»⁸⁴. Efectivament, els escrits que ens han deixat els viatgers, sovint amb la voluntat de ser objectius, no ho són del tot perquè la mirada que els acompanya és naturalment subjectiva, influïda per la cultura pròpia. Per aquesta raó, les seves descripcions i reflexions ens serveixen per, a banda d'il·lustrar el seu punt de vista, donar-nos pistes per entendre la cultura de la qual parteixen. En què es fixen i què obvien del territori i de la seva gent són els «delators» de la mentalitat cultural d'on provenen els viatgers. En el seu estudi, Ana Clara Guerrero també és conscient d'aquest aspecte: «Lo que algunos han denominado subjetividad de los viajeros no haría sino añadir un elemento más de interés a esta fuente tan injustamente desprestigiada, al proporcionar información útil

⁸² *Ibid.*, 76-77.

⁸³ *Ibid.*, 114.

⁸⁴ Geoffrey Ribbans, *op. cit.*, 53.

para el conocimiento no sólo del país visitado, sino también de la mentalidad imperante en el lugar de origen del viajero»⁸⁵.

En aquest apartat tractarem de referir-nos a la visió general i particular dels britànics que passaren per Catalunya, insistint principalment en els testimonis que parlaren sobre el paisatge. Abans de començar a desgranar les seves anotacions per veure què hi ha darrere, i a manera de presentació del tema en qüestió, és necessari fer un apunt previ sobre què conforma el *paisatge* i com ens hi relacionem. Un paisatge és la construcció mental basada en les impressions dels nostres sentits; o sigui, el paisatge té més a veure amb la subjectivitat de les percepcions que amb la lògica científica de l'element material⁸⁶. La construcció mental parteix d'una realitat física (la del territori) percebuda per un individu a través dels seus sentits (vista, tacte, olfacte...), els quals es connecten amb les seves emocions creant un *paisatge*. Quant a la percepció, el sentit que prima és el de la vista, consagrat a la cultura occidental durant el Renaixement⁸⁷; però no podem deixar de banda la resta, ja que la nostra manera de percebre un espai físic canvia completament segons l'olor que desprengui, els sons que sentim o el tacte dels seus elements, modificant el concepte que tenim d'aquell paisatge. A més dels sentits i de quines sensacions ens desperten aquests, la percepció d'un espai concret també depèn molt de les concepcions prèvies que en tinguem. Amb aquests factors a considerar veiem com l'element físic de la natura d'un lloc concret (que engloba els aspectes abiòtics de la geologia i del clima, i els factors biòtics de la flora i la fauna) és tan sols això, un element, ja que el paisatge fa referència a altres coses que tenen a veure amb l'individu i la societat.

Percebem el paisatge de manera individual, però el construïm conjuntament: «el paisatge és el resultat d'una transformació col·lectiva de la natura; és la projecció cultural d'una societat en un espai determinat: és el rostre del territori. I no sols en allò referent a la seva dimensió material, sinó també a la seva dimensió espiritual i simbòlica»⁸⁸. Així doncs, el paisatge és fruit d'una acumulació d'interaccions socials i individuals amb la natura, formant un conglomerat de cultures que es poden veure sobreposades en un mateix territori, degut als canvis en les societats o a la interacció entre aquestes. Podríem dir que cada paisatge és un codi per desxifrar, el qual, partint de la seva construcció, ens mostra les

⁸⁵ Ana Clara Guerrero, *op. cit.*, 20.

⁸⁶ Donald W. Meinig (1979), «Introduction», *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* (Nova York: Oxford University Press), 1-7.

⁸⁷ Joan Nogué (2010), *Paisatge, territori i societat civil* (València: Tres i Quatre), 103.

⁸⁸ *Ibid.*, 57.

característiques de cada cultura que el forma, i com aquestes han interactuat amb la natura cercant una millora, un benefici per a la seva societat⁸⁹. I és que el paisatge no és una construcció estàtica, sinó que és dinàmica; és un diàleg amb el qual la cultura del moment es relaciona amb cultures anteriors modificant-les lentament, de manera evolutiva i mitjançant un projecte comú⁹⁰. Lluny de ser un element estàtic i passiu, que sofreix modificacions involuntàries i que veu el temps passar, el paisatge és un element participatiu del lloc, és un actor i un testimoni d'excepció de tot el que és història i «humanitas», en paraules d'Ortega y Gasset⁹¹. La velocitat amb què se succeeixen les modificacions és crucial pel que fa a la percepció del paisatge, ja que, segons la rapidesa amb què es modifica, parlem d'una *evolució* o d'una *destrucció* del paisatge (quan la velocitat de transformació no dóna prou temps a l'individu i a la societat per assimilar-ne els canvis)⁹².

Com a part d'una cultura concreta, l'element del paisatge és un dels factors que marca els paràmetres de la idiosincràsia de la societat en qüestió. A banda d'haver-se d'adaptar a les condicions físiques per a la seva supervivència, les característiques del territori suposen la realitat viscuda dia rere dia, de manera que la forma que té cada societat de relacionar-se amb les condicions naturals incideix en la seva manera de veure el món, i en com pensen i com actuen els individus. Mitjançant l'impacte que una societat infringeix en el territori podem conèixer el seu caràcter i les seves necessitats. Com que el paisatge autòcton és el que marca els paràmetres socials, en un principi, el viatger que va per terres estranyes té una actitud superficial vers el paisatge —reduïda a la curiositat intel·lectual—, perquè de moment no té coneixement sobre les seves característiques i la seva història, i sovint el percep des dels paràmetres culturals del viatger. Però la distància que aquest hi pugui posar no anul·la l'entusiasme general que sent en arribar a un altre país:

Sólo quien ya lo ha experimentado puede imaginar la satisfacción y el placer con que el viajero entra por primera vez en cualquier país. Todo atrae su interés [...] el aspecto del territorio, las especies vegetales, los animales, todos son nuevos o presentan algún aspecto novedoso para él; e incluso las características del suelo o del clima hacen que las cosas con las

⁸⁹ Donald W. Meinig, *op. cit.*, 1-7.

⁹⁰ Joan Nogué, *op. cit.*, 130.

⁹¹ José Ortega y Gasset (1987), «La interpretación bélica de la historia», *Obras completas*, vol. II (Madrid: Alianza/Revista de Occidente), 526.

⁹² Joan Nogué, *op. cit.*, 122.

que ya estaba muy familiarizado se le presenten ahora como nuevas maravillas; y si no por su belleza, al menos le encantarán por su novedad⁹³.

La novetat del paisatge, junt amb la meticulositat dels nostres viatgers (i, en alguns casos, també degut a la seva professió), faran que la gran majoria fossin molt precisos amb les seves descripcions, parant atenció a cada detall, des de la geologia a la botànica, i mostrant uns amplis coneixements de la matèria: «Las montañas están cubiertas de bosques de árboles de hoja perenne; las llanuras, cultivadas excelentemente, están divididas por vallas formadas por zarzas y granadas», diria Swinburne en el trajecte de La Jonquera a Figueres⁹⁴. Ara bé, les descripcions sobre el paisatge solen ser de mera observació, exceptuant algunes zones —com la del trajecte de Figueres a Girona, o la del Maresme— en què sí que les anotacions desprenen un entusiasme estètic.

Per comprendre millor el punt de vista dels britànics sobre el paisatge, hem de posar-nos en situació de què passava al seu país, en plena Il·lustració. El paisatge britànic —o, en aquest cas, més concretament el paisatge anglès—, a banda de ser diferent per qüestions climàtiques i geològiques, també diferia del paisatge català degut a la utilització de la terra, i a la intenció i planificació que hi havia al darrere. A partir del segle XVI el paisatge europeu anà adquirint un significat cada cop més estètic, sobretot als Països Baixos i a Anglaterra. Al llarg dels segles XVI i XVII la natura encara tenia un paper dominant front les modificacions humanes, però al segle XVIII el poder de modificació del paisatge, per part de l'ésser humà, entrà en plena força⁹⁵. L'estètica del paisatge britànic ja era ben diferenciada abans del procés de tancament dels camps i boscos comuns —iniciat el segle XVI en regions del sud-est, com Kent o Essex, o a Devon, al sud-oest— però no va ser fins el segle XVIII quan la pràctica s'estengué per tot el país, de manera molt ràpida i a causa de l'expansió del mercat de productes. Fins el 1730 el procés de tancament (anomenat *enclosure*) es duia a terme entre els propietaris de les terres, sense que hi hagués intervenció governamental, però amb la presa del tron de Jordi II (1727-60) la transformació s'impulsà des del govern; al llarg del seu regnat signà fins a dues-centes vint-i-nou actes de tancament i privatització de camps, un nombre molt elevat comparat amb les

⁹³ Joseph Townsend (1988), *Viaje por España en la época de Carlos III: 1786-1787*, traducció de Javier Portus (Madrid: Turner), 46.

⁹⁴ Henry Swinburne (1946), *Viaje por Cataluña en 1775*, traducció de Paz Fabra (Barcelona: José Porter), 19.

⁹⁵ Yu-Fi Tuan, «Thought and Landscape», 89-102, dins Donald W., et al. (1979), *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* (Nova York: Oxford University Press), 90-92.

divuit de Jordi I (1714-27). Amb els *enclosures* es perdia el dret comú per aprofitar els camps i els boscos, però l'avantatge per a l'*encloser* era comercial i monetari, ja que podia conrear la seva terra com més li agradava, aprofitant que en tenia el control al llarg de l'any. Les conseqüències tècniques d'aquest llarg procés foren favorables (l'eficiència dels conreus va ser molt superior) però les conseqüències socials són més discutibles, ja que l'estament més pobre en fou perjudicat.

A banda del tancament de les terres, una altra conseqüència paisatgística, i favorable a les comunicacions, fou la creació de molts camins rectes que comunicaven els camps però que no arribaven directament a les poblacions⁹⁶. Amb la pràctica dels tancats el paisatge del país es va anar transformant en una completa regulació, compartimentació i aprofitament del territori, de manera que l'ideal de bellesa paisatgística dels britànics s'anà conformant en un paisatge bucòlic i pintoresc, ordenat i humanitzat, de boscos caducifolis i herba verda, d'acord amb el seu clima⁹⁷. Així doncs, el nou paisatge dels closos passà ràpidament a ser un objecte cultural i estètic de gran part de la Gran Bretanya. És aquest motiu el que explica que els viatgers britànics els quals venien amb una cultura de la regularitat, l'ordre i la generositat de l'espai, no apreciaven l'estètica i el desapfitament —segons aquests— d'un paisatge català agrest, sense gairebé domesticar, i, en contraposició, elogiaven les intervencions agrícoles que els semblaven més encertades (com l'abandonament progressiu del guaret o l'extensió del regadiu). Les paraules d'Arthur Young ho diuen clarament:

La manca de verdor destrueix una bona part de la imatge que hom té de la bellesa rural. La vista, enlluernada per la implacable claror del sol, cansada de transitar sobre uns horitzons tan àrids, aspira a reposar davant uns quadres més frescos i més pacífics, i somia els verds dels prats. I, quan l'aigua ve a donar a aquesta natura la bellesa que li manca, tot es torna confusió: els arbres, els camps de blat d'espigues daurades, el cànem, tot, transforma el panorama en un desordre que no es pot contemplar en pau més que quan la llunyania us permet d'atènyer el conjunt sencer. Haig de confessar, doncs, que, quant a bellesa de visió, no puc deixar de preferir infinitament moltes parts de França, i encara més d'Anglaterra, a tot el que he vist de Catalunya, un país en el qual la nota dominant és el rocam⁹⁸.

⁹⁶ William George Hoskins (1960), *The making of the English Landscape* (Londres: Hodder and Stoughton), 139-154.

⁹⁷ Joan Nogué, *op. cit.*, 7.

⁹⁸ Arthur Young, *op. cit.*, 89-90.

No obstant, malgrat el seu ideal estètic d'ordre i domesticació, en viatjar, els britànics també gaudien en certa manera experimentant l'estat natural d'un paisatge. El cas més emblemàtic de Catalunya és la muntanya de Montserrat, per la seva formació geològica. La llista de viatgers que hi van anar no és curta: Hervey, Thicknesse, Swinburne, Dillon, Townsend i Young. D'aquests, Thicknesse en quedà meravellat i digué que la muntanya superava totes les referències que havia sentit⁹⁹. Townsend també en quedà impressionat: «De todos los paisajes que he visto pocos me han impresionado tanto como este [...]. La montaña es calcárea, pero es de destacar que aunque sea toda ella una masa sólida de pudinga compuesta por piedra caliza y unida por cemento calcáreo, su altura es tal que desde su escarpada cima pueden verse las islas de Mallorca y Menorca»¹⁰⁰.

Però, què significava Montserrat per als catalans, més enllà de la peculiaritat del seu aspecte? Com hem comentat, el paisatge és un element important en la construcció ideològica de cada cultura i, la muntanya —sagrada i venerada des de temps antics—, era un espai més aviat temut fins a la Renaixença, moment en què passaria a ser una peça clau de la simbologia catalana (junt amb la muntanya del Canigó)¹⁰¹. Ara bé, la devoció per la Mare de Déu de Montserrat és molt més antiga, fet en què —segons comenta Ernest Lluch— hi influïren diversos factors: primerament, el marianisme cristià, però també l'excepcional geologia i la centralitat geogràfica catalana¹⁰². Personalment creiem que aquests dos últims factors són característiques que han beneficiat la importància d'aquest culte —per l'embolcall de singularitat que aporta a la Verge la geologia de la muntanya, i pel punt central del territori on aquesta està situada—, però que no són factors que influïssin en la instauració del culte.

EL PAISATGE AGRÍCOLA

Al segle XVIII la societat rural era la principal productora de paisatges culturals identitaris¹⁰³, per aquest motiu els britànics no fallaven en anotar tot el que observaven sobre el paisatge agrícola. Els viatgers solien anotar les seves observacions sobre la natura i

⁹⁹ Philip Thicknesse (1777), *A Year's Journey through France, and part of Spain*, vol. I (Dublin: J. Williams), Carta XIX.

¹⁰⁰ Joseph Townsend, *op. cit.*, 81-82.

¹⁰¹ Joan Nogué, *op. cit.*, 48-50.

¹⁰² Ernest Lluch, *op. cit.*, 106.

¹⁰³ Joan Nogué, *op. cit.*, 141.

sobre les explotacions agrícoles cap al principi del seu relat —quan encara no havien tingut massa contacte amb el territori, ni amb la seva gent, ni amb les ciutats—, perquè era de les primeres coses que observaven en arribar —degut a la vasta extensió, responent a les necessitats socials de subsistència i comerç—; per això l'impacte del paisatge natural i agrícola resulta tan important. És en aquesta tipologia de paisatge on també es poden endevinar les característiques de la tecnologia agrícola utilitzada —cosa que ens dóna pistes de les característiques culturals de la societat—, i com aquesta comença a derivar en una indústria, darrere de la qual hi ha uns objectius econòmics capitalistes. Per aquest motiu els viatgers britànics no només es fixaven en els tipus de cultius i en la seva varietat, sinó que alguns també incidien en la manera com s'explotava el terreny per afavorir-ne la producció.

Si la situació de l'agricultura espanyola era molt negativa —pocs cultius i mal cuidats, sumats a la pobresa dels camperols—, la de Catalunya era ben diferent. Els britànics, acostumats a la riquesa i a la bellesa del seu desenvolupament agrari, trobaven a Catalunya una situació bastant equiparable, no tant pel clima, sinó per l'esperit d'invenió dels seus habitants. En paraules de Thicknesse: «Catalonia is undoubtedly the best cultivated, the richest, and the most industrious province, or principality, in Spain»¹⁰⁴. Townsend opinava de manera molt semblant: «por toda Cataluña admiras a cada paso la laboriosidad de sus habitantes, los cuales con su trabajo constante han hecho fértil un suelo al que la naturaleza sólo hacía idóneo para el cultivo de la vid»¹⁰⁵. Els viatgers s'entusiasmaven especialment amb l'agricultura del Maresme: «al llegar a Mataró te encuentras completamente encantado: las granjas son auténticos jardines»¹⁰⁶. Les anotacions sobre l'explotació agrícola són abundants —fins i tot en autors que no tenien tants coneixements de la matèria— però només els més avesats s'atreveixen a aconsellar sobre les possibles millores agrícoles, per exemple, recomanant una altra manera de llaurar o mostrant-se a favor d'una major utilització de maquinària agrícola:

«Me impresionó mucho ver cómo cargan los carros de estiércol. Para ello emplean tres hombres: uno en el carro, otro sobre el montón y un tercero entre ellos para llevar una pequeña canasta que el segundo habrá llenado previamente con su horca de tres dientes.

¹⁰⁴ Philip Thicknesse, *ídem*.

¹⁰⁵ Joseph Townsend, *op. cit.*, 51.

¹⁰⁶ *Ídem*.

Sonrieron cuando les dije que si todos emplearan horcas, el carro se llenaría con mayor rapidez, que es precisamente la razón que les mueve a utilizar su método»¹⁰⁷.

El paisatge rural català continuava sent dominat per les construccions autòctones i per la distribució i aprofitament del territori més típicament catalanes, englobades en l'explotació agrària dels masos. La distribució del mas responia al seu caràcter autàrquic: la família propietària disposava de terres de cultiu, de camps de pastura, de bosc i de la casa: la masia. Les particularitats del dret català incidien en les característiques del repartiment agrícola i en la utilització dels recursos: l'hereu de la família es quedava amb tot el patrimoni i la resta de fills eren compensats amb un dot, o amb el dret de rebre la quarta part del valor de l'herència, de manera que les explotacions agrícoles no es dividien¹⁰⁸. Els britànics s'interessaren per aquest sistema d'herència, i pel sistema d'arrendaments, perquè creien que era una de les claus que contribuïren en la riquesa i prosperitat de la societat, i veien semblances en els contractes emfitèutics dels *copyholds* britànics¹⁰⁹.

Al llarg del segle XVIII el paisatge rural català es va transformar ràpidament (així com també ho féu el del País Valencià). La creixent economia, cada cop més regida pel comerç, invertia en els beneficis que li reportava l'agricultura. El mercat orientava la producció cap als excedents i cap als cultius rendibles —per exemple, el morenc—, substituint alguns cultius tradicionals i fomentant l'agricultura intensiva¹¹⁰. Una de les introduccions agrícoles que marcà més, quant a les relacions emfitèutiques, va ser el contracte de rabassa morta, aprovat per l'audiència de Barcelona el 1756, afavorint els propietaris de terres. Segons aquest contracte el propietari cedia el cultiu de les terres vitícoles al camperol a canvi d'una renda, fins que duressin els primers ceps, cosa que podia allargar-se fins a cinquanta anys. Un altre dels canvis importants en el món agrícola fou el pas de la pràctica del guaret (el descans temporal de la producció d'un camp) a l'aprofitament constant dels conreus mitjançant la rotació de cultius, segons els nutrients que necessita la terra per regenerar-se. Tot i així, quan Young visita Catalunya, el 1789, encara troba aquesta pràctica agrícola —sobretot quan passa pel Pallars—, i no dubta en deixar constància de la seva opinió, dient que feia temps que no veia aquesta mostra «d'un

¹⁰⁷ *Ibid.*, 78-79.

¹⁰⁸ Pedro Ruiz Torres, *op. cit.*, 88-92.

¹⁰⁹ Ana Clara Guerrero, *op. cit.*, 149-151.

¹¹⁰ Pedro Ruiz Torres, *op. cit.*, 84-87.

sistema de cultiu mal entès»¹¹¹. Malgrat això, Young considera que Catalunya —junt amb València— és «infinítament millor conreada que qualsevol altra part del reialme»¹¹², basant-se el que ha pogut veure però també, segons diu, en el que li havien dit i en el que havia llegit.

Quant a la producció de cereals per a la subsistència de la població, el dèficit que s'arrossegava des de feia temps, junt amb l'augment poblacional i l'especialització vitícola de gran part del territori català, feren que s'estimulés la sembra de cereals (blat i ordi), sobretot a la Catalunya occidental, una zona propícia a aquest cultiu¹¹³. A banda de l'increment de la producció autòctona, el volum de cereals necessari per a la subsistència també s'aconseguia important-ne de l'Aragó, a poc cost gràcies a la supressió de les duanes entre els territoris unificats per Felip V. El conreu de cereal s'unia a la resta d'especialitzacions, que Joseph Townsend enumera meticulosament quan arriba als voltants de Barcelona: «el territorio [...] es pródigo en viñedos, higueras, naranjos, olivos, seda, lino, cáñamo, algarrobos, frutas, trigo, cebada, avena, centeno, judías, guisantes, arvejas, maíz, mijo, todo tipo de lechugas, coles, coliflores y otros vegetales comestibles»¹¹⁴; i que Arthur Young estudia just des que arriba a la Vall d'Aran: «el conreu s'enfila per les muntanyes situades a la nostra esquerra. No hi ha guarets; poc forment; molt sègol; ordi molt millor que el de les muntanyes franceses. Blat de moro i mill en comptes de guarets; hi ha més patates que al vessant francès. Mongetes, una mica de cànem. Hem vist dos camps de veces i de pèsols»¹¹⁵.

A més d'anotar els diferents cultius, els viatgers també es fixen en les tècniques agrícoles. Joseph Townsend fins i tot arriba a dibuixar les diferents eines que utilitzaven els pagesos catalans, diferenciant-les per poblacions, i observa que «para arar utilizan sólo un par de bueyes o una mula resistente, y prescinden de muchachos que los guíen. El arado es ligero y bien construido»¹¹⁶. Els bous estaven junyits pel llom, de la manera que també ho feien els anglesos —com observa Arthur Young—, diferenciant-se del jou utilitzat al sud de França, el qual es lligava a les banyes, i els rucs s'utilitzaven per transportar les carregades

¹¹¹ Arthur Young, *op. cit.*, 45.

¹¹² *Ibid.*, 37.

¹¹³ Pedro Ruiz Torres, *op. cit.*, 310-311.

¹¹⁴ Joseph Townsend, *op. cit.*, 78.

¹¹⁵ Arthur Young, *op. cit.*, 42.

¹¹⁶ Joseph Townsend, *op. cit.*, 79.

de fems per adobar¹¹⁷. A banda de les modificacions en algunes eines, les millores agrícoles eren fruit de les innovacions tècniques, com la rotació dels conreus —ja mencionada—, l'increment de producció recuperant terres abandonades o l'expansió del regadiu al llarg del litoral mediterrani. En un territori on el clima és més aviat sec les millores en la infraestructura del rec són de vital importància per poder ampliar els cultius més enllà de la vinya i l'olivera, com observava Arthur Young: «he vist ja prou del país per a constatar que l'aigua ho és tot; quan n'hi ha, les collites són bones; però, quan no n'hi ha, no tenen voluntat o coneixements per a preparar la terra, per bona que sigui, i treure'n un bon rendiment»¹¹⁸. Amb l'ús del regadiu a Catalunya, el conreu de l'arròs —un cereal d'origen asiàtic gens senzill de cultivar— s'estengué per les zones d'aiguamolls, seguint els passos de València, però sense arribar a desbancar mai la producció de blat i d'ordi, de zones de secà.

Sobre les observacions de l'explotació agropecuària, la ramaderia queda relegada a segon pla, ja que el que més preocupava i s'estudiava en aquell moment eren les característiques de l'agricultura. A Espanya, el 1784, Carles III encarregà un informe agrari al ministre Melchor Gaspar de Jovellanos, amb l'objectiu d'analitzar la situació i poder-la millorar. Després de detallar els aspectes que estancaven el rendiment agrícola (la impossibilitat de comprar terres perquè gran part s'heretaven, l'alta quantitat de jornalers o el control de l'Església) proposava algunes reformes que ajudessin a donar embranzida a la producció i a l'economia. Aquesta proposta estava molt inspirada en la situació agrícola d'Anglaterra o dels Països Baixos: privatització de les terres ermes o comunes, tancament de finques o un sistema d'arrendaments basat en el pacte lliure. Tot i així, la proposta quedà estancada amb el canvi de monarca i amb l'esclat de la Revolució Francesa.

Tornant específicament a la ramaderia, Joseph Marshall en féu alguna breu menció, assenyalant que a les ciutats no es tenia per costum tenir ramaderia, a diferència del que observà a França¹¹⁹. Anys més tard, Arthur Young és qui s'estengué més fent diverses observacions sobre les pastures, els animals i la seva alimentació, però també sobre la vida dels pastors, els seus sous i les seves exportacions. Sobre això escriu principalment quan passa per l'Aran i pel Pallars: «cada veí té bèsties, que guarda a les muntanyes del comú

¹¹⁷ Arthur Young, *op. cit.*, 45.

¹¹⁸ *Ibid.*, 51.

¹¹⁹ Joseph Marshall (1776), *Travels through France and Spain, in the Years 1770 and 1771*, vol. IV (Londres: G. Corral), 366.

sense limitacions de quantitat¹²⁰. Anant més enllà de les observacions, Young no s'estarà de criticar el govern, el qual permet —i provoca, segons diu— les pèssimes condicions rurals:

Primer de tot, és evident la pobresa de la gent de l'interior. Pobles vells, mal construïts, bruts i descurats; gent mal vestida; i insuficient la producció que millor s'adapta a aquest país: la ramaderia. [...] Aquesta pobresa, no essent deguda a la manca de laboriositat de la gent, ha de ser el resultat de la indiferència del govern i de la càrrega de les contribucions, i també de l'absentisme de les classes altes. [...] Els qui disposen de propietats les tenen arrendades i viuen generalment a Barcelona, raó per la qual el camp és abandonat a les classes més baixes i privat, així, dels capitals i de la tècnica que podrien fer millorar i que només li arriben en quantitats ínfimes i sense cap racionalitat¹²¹.

Ara bé, unes pàgines més endavant, la seva crítica és més constructiva. En aquesta detalla quina seria, segons ell, la millor utilització dels recursos disponibles:

El clima és massa sec per a pretendre obtenir pastures exuberants; però si s'eliminessin el romaní, l'espígol i altres plantes aromàtiques i inútils, i s'adaptés el terreny amb conreus adequats de plantes bones per al bestiar, s'aconseguiria, si no crear bons pasturatges, sí obrir noves possibilitats als ramats i multiplicar per cent la producció de llana. Aquest sistema lligaria perfectament amb l'expansió de les oliveres, que podrien ser escampades pels nous terrenys. Importar immenses quantitats de bens de França i no fer res per incrementar la producció pròpia és estar cec¹²².

EL PAISATGE DELS JARDINS

Als viatgers britànics, més enllà dels erms, la sequera, les muntanyes altes i les grans extensions planes de la geografia ibèrica, el que més els xocava del paisatge català era l'ús i l'organització de l'agricultura —com ja hem vist—, però també de la jardineria i de les zones urbanes, que consideraven tan diferent de la seva. Darrere d'això s'hi entreveu un xoc de la percepció estètica —entre què consideraven bell i què no—, però també un xoc

¹²⁰ *Ibid.*, 42.

¹²¹ *Ibid.*, 83.

¹²² *Ibid.*, 88.

de la percepció de la utilitat del que aquests viatgers veien com a recursos. L'afany ordenador del paisatge anava més enllà de l'agricultura tot estenent-se als seus jardins, i fins i tot als seus camps i boscos, en un procés de redefinició de l'estètica paisatgística. Per aquest motiu els grans propietaris substituïren els murs de les finques per unes tanques baixes, o per un sistema de tancament anomenat *ha-ha* (amb una part en pendent, per sota del nivell del terra, i una altra part vertical de poca alçada), els quals permetessin incloure la vista que hi havia més enllà de les seves propietats. La voluntat ordenadora arribava fins a tal punt que també intervenien en les zones menys típicament domesticades, anivellant turons, arrencant arbres que tapaven una perspectiva determinada i plantant-ne de nous en llocs que consideraven més adequats, o creant llacs mitjançant el desviament de rius i canals¹²³. D'aquesta manera, per als anglesos, la bellesa del paisatge estava unida a la naturalesa domesticada, humanitzada i «urbanitzada», la qual tenia una utilitat pràctica o un sentit estètic. La conquesta de la natura havia arribat al seu punt àlgid: «ideologically this is a view of man as creator, not only emancipated from, but the conqueror of nature»¹²⁴.

És també en ple segle XVIII quan comença a florir la jardineria anglesa: a principis de segle amb William Kent (1685-1748), i a mitjan de segle amb Lancelot Brown, anomenat *Capability* (1715-83), per esmentar només els més importants. Els jardins nasqueren de retruc dels closos, ja que se situaven contiguament, remarcant l'antítesi entre l'ús instrumental de la terra (el clos destinat al conreu o a les pastures) i el no instrumental, el sentit estètic del jardí. Tot i així, hem de tenir present que, més enllà de l'ornamentació, els jardins sí que tenien un ús més concret: ser l'escenari de les distraccions de les famílies nobles. Partint de la compartimentació dels *enclosures*, la primera matèria del jardí «pintoresc» (com ells l'anomenaven) era l'extensió de terra. Aquesta era la base però també la finalitat: l'extensió de terra s'havia de poder apreciar per si mateixa, per això, seguint els postulats del paisatgisme, preferien no recarregar-la visualment¹²⁵. El jardí era «un lugar donde el hombre obtenía de la naturaleza que se abriera a él sin necesidad de desfigurarla

¹²³ Consol Freixa, *op. cit.*, 97-99.

¹²⁴ Donald W. Meinig (1979), «The beholding eye», *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* (Nova York: Oxford University Press), 37. Recordem que la fascinació per la naturalesa salvatge i fora de control vindria més tard, amb l'època romàntica, malgrat que a la Il·lustració ja comencessin a utilitzar termes com «racons pintorescos», «paratges romàntics» o «paisatges sublims».

¹²⁵ Per a més informació sobre els jardins anglesos, vegeu Ann Bermingham (1989), *Landscape and Ideology: The English Rustic Tradition, 1740-1860* (Berkeley: University of California Press) i Michel Baridon (2008), «El jardín del hombre sensible», *Los jardines: Paisajistas. Jardineros. Poetas [siglos XVIII-XX]* (Madrid: Abada editores), 5-216.

para arrancarle su historia»¹²⁶, cosa que ens pot xocar si tenim en consideració tot el procés de modificació al qual sotmetien la naturalesa. Aquestes paraules, però, les hem d'interpretar com a una contraposició a l'altre gran corrent europeu de jardineria: el jardí francès. Aquest corrent, també en ple auge al llarg del Set-cents, partia de la geometrització del jardí italià renaixentista però utilitzava una major extensió de terreny i simbologia dels elements; per això es caracteritzava per una major artificialitat. Per contra, el jardí paisatgístic anglès era irregular. Segons els il·lustrats britànics (d'acord amb els posteriors romàntics), la irregularitat —accentuada pel joc d'ombres que canviava al llarg del dia— despertava un seguit d'impressions sensorials. Naturalesa i emoció anaven de la mà.

Seguint el corrent estètic i cultural de la Il·lustració, els anglesos més benestants de la *gentry* i de la burgesia, gràcies a llurs recursos econòmics, i aprofitant la seva passió per la construcció de cases i per la planificació de jardins, adquiriren o remodelaren petites vil·les al llarg del riu Tàmesi. Tenir un major contacte amb la naturalesa, no gaire lluny de la residència habitual, era el seu objectiu (malgrat que —des del nostre punt de vista— aquesta naturalesa fos artificial). La integració d'ambdós espais —la naturalesa i la urbanització— havia de tenir lloc de manera racional i adaptada a la mesura de l'ésser humà, i havia de ser per al seu ús i gaudi. L'estètica dels nous jardins «naturals» i el gust per un paisatge ordenat es propagaria per Europa de manera gairebé simultània.

En la seva visita a Catalunya i més enllà de les diferències físiques del paisatge, al llarg del seu trajecte els viatgers es trobaren amb què la seva sensibilitat per la naturalesa no era quelcom compartit, i que la presència i tipologia dels jardins a Catalunya no era com a la Gran Bretanya. Els britànics es queixaven del desinterès dels urbanites espanyols vers el camp, i del fet que aquests només tinguessin un mínim contacte quan sortien a caminar pels passejos arbrats de les ciutats. En la seva opinió, com que els habitants no havien après a apreciar la naturalesa, aquesta era lletja i improductiva¹²⁷. És veritat que el clima i el sòl més àrid no facilitaven el manteniment botànic, però el motiu principal que frenava la creació de jardins era que el gruix poblacional de la petita noblesa i la burgesia no era tan ample com a la Gran Bretanya, o a altres països europeus. Amb la nova dinastia

¹²⁶ *Ibid.*, 29.

¹²⁷ Consol Freixa, *op. cit.*, 97-105. Sir Alexander Jardine, el qual visqué un temps a Galícia com a cònsol, s'explicava aquesta situació pel fet que la noblesa, gran propietària de terres, vivia a la cort i seguia al rei, mentre que els propietaris més modestos vivien a les capitals provincials: «la nobleza española, como la francesa, seguía a su rey y no tenía tiempo o había perdido la costumbre de residir en sus tierras» (*Ibid.*, 107).

monàrquica dels Borbons la jardineria (d'estil francès) rebé un impuls, però, degut al centralisme aristocràtic, no arribà en territori català.

La manca general de la jardineria es reflecteix en les anotacions dels viatgers, els quals gairebé no mencionen aquest aspecte, malgrat que alguns d'ells podien tenir contactes entre la població més benestant. Henry Swinburne és el testimoni que en féu una major referència; concretament quan surt de Barcelona i passa per Sarrià, on troba jardins i tarongers, i passeja pel Jardí dels Caputxins, del qual diu que és «realmente romántico: paseos umbríos y bordeados de flores y matas aromáticas; riachuelos de agua clara corriendo por todas partes»¹²⁸. Posteriorment Joseph Townsend també faria una breu menció positiva sobre els jardins de Barcelona, fixant-se en el gran nombre de jardins i horts que es conservava en el recinte emmurallat, i en les vil·les recreatives i cases de labor dels voltants de la ciutat¹²⁹. Tot i així, els jardins que veien eren molt diferents als de la Gran Bretanya i estaven molt associats a la producció de fruita.

Continuant amb el fil de les preferències estètiques, no ens ha de sorprendre que el jardí «pintoresc» entronqui amb el pintoresquisme artístic, el qual trobà el seu apogeu a l'Anglaterra de la dècada del 1790. En la dècada anterior la pintura del paisatge rústic ja havia assolit la posició de gran gènere, sobretot amb els paisatges de Thomas Gainsborough, i després que William Gilpin —artista i erudit— donés nom al concepte¹³⁰. El pintoresquisme es podia aplicar al paisatge (quan un lloc determinat reunia les condicions necessàries per ser *digne* de ser representat) i a la pintura (en aquest cas, el terme definia la fidelitat amb què es plasmava el paisatge pintoresc)¹³¹. A Espanya, però, el pintoresquisme no tindria lloc fins el següent segle, en ple Romanticisme.

EL PAISATGE URBÀ

Les preferències artístiques dels viatgers també s'estenien al camp de l'arquitectura i l'urbanisme. Pel que fa a l'estructura de les ciutats, en general, l'estètica de les poblacions hispàniques tampoc acabava d'encaixar amb la sensibilitat dels viatgers britànics, els quals

¹²⁸ Henry Swinburne, *op. cit.*, 68.

¹²⁹ Joseph Townsend, *op. cit.*, 72.

¹³⁰ A tall de curiositat, un altre teòric del pintoresquisme fou Uvedale Price, fill del mencionat Udal ap Rhys, escriptor de viatges, i el qual fou font d'inspiració de Gainsborough (Ann Bermingham, *op. cit.*, 66).

¹³¹ *Ibid.*, 57.

preferien una ciutat «ruralitzada» —plena de places, jardins i parcs— i d'estructura racional. Les velles ciutats, amb la seva estructura desorganitzada de carrers estrets i retorçats, oferien al viatger uns contrastos que no els resultaven atractius. És cert que els carrerons dels seus pobles sovint també tenien aquestes característiques, però els londinencs econòmicament més ben posicionats s'havien anat traslladant a les noves zones, més espaioses, ordenades i clares¹³². Per aquest motiu també els agradava trobar una estètica semblant quan viatjaven.

Quan Arthur Young arriba a Barcelona en destacà la impressió positiva que li féu l'estructura urbanitzada de la ciutat, en comparació amb la dels pobles del Pirineu i de l'interior de Catalunya, dels quals diu que són «poblets d'aspecte molt bonic, amb parets ben fetes i les teulades de pissarra. En entrar-hi, però, l'espectacle canvia violentament, car no s'hi veu més que misèria»¹³³. De Barcelona escriu més afalagadorament: «Molts carrers són estrets, com és normal en una ciutat antiga, però també n'hi ha molts d'amples, emmarcats per belles cases. [...] Diverses places, sense ser de traçat regular, fan bon efecte»¹³⁴, elogiant-ne sobretot el port: «El que hi ha de més remarcable a Barcelona és el moll: el pla, l'execució, tot és admirable [...] Tot és de pedra picada i construït amb luxe»¹³⁵. El nou barri de la Barceloneta, amb la renovació de les antigues cases de pescadors, també li causà entusiasme: «[el barri] és enterament nou i regular; els carrers s'hi encreuen en angle recte [però] les cases són petites i baixes»¹³⁶. Joseph Baretti, ben bé vint anys abans, ja s'havia quedat impressionat per la uniformitat i l'amplada dels carrers de la nova Barceloneta, els quals admetien dos i fins a tres cotxes alhora¹³⁷. Henry Swinburne també parlà sobre aquest nou barri, elogiant la tasca del marquès de la Mina, qui remodelà el barri de pescadors a mitjan del Set-cents: «[el marquès de la Mina] adcentó y hermosteó sus calles, construyó edificios útiles y facilitó muchísimo el desarrollo de su comercio e

¹³² Després de l'incendi del 1666, el qual afectà el nucli de Londres, les cases es van tornar a edificar seguint el traçat irregular medieval, però aquesta estètica no va resultar ser del gust de l'estament més benestant, el qual aviat va canviar la seva residència (Consol Freixa, *op. cit.*, 97).

¹³³ Arthur Young, *op. cit.*, 43.

¹³⁴ *Ibid.*, 63.

¹³⁵ *Ibid.*, 64.

¹³⁶ *Ibid.*, 63.

¹³⁷ Consol Freixa, *op. cit.*, 102.

industria»¹³⁸. Com veiem, Swinburne només remarca la *netedat* i la *bellesa*, unida amb el pintoresquisme del conjunt de Barcelona, per damunt d'altres qüestions socials.

Pel que fa a les altres ciutats catalanes, malgrat que els viatgers van visitar una major part d'aquestes, cap dels testimonis s'estén tant com ho fan quan descriuen la Ciutat Comtal, i tampoc ho fan amb massa entusiasme. A manera d'exemple, Swinburne diria de Girona que és una ciutat gran i polida però que no té massa habitants, i que generalment és llòbrega, com la seva catedral¹³⁹.

El que sí que fan els testimonis en passar per les poblacions és detallar aspectes geogràfics, econòmics, del comerç o de la indústria, però, més enllà d'això, generalment només comenten l'aparença d'algunes esglésies. No obstant, sí que mencionen l'antiguitat, per exemple de Tortosa, o —sobretot— de Tarragona, entusiasmant-se per les restes romanes: «Aquí puede admirar los restos de un anfiteatro, de un teatro, de un circo, del palacio de Augusto, de varios templos, de un largo acueducto y de unas fortificaciones que, aunque no tanto, también son antiguas»¹⁴⁰.

¹³⁸ Henry Swinburne, *op. cit.*, 36.

¹³⁹ *Ibid.*, 8-9.

¹⁴⁰ Joseph Townsend, *op. cit.*, 417.

CONSIDERACIONS FINALS

Hem titulat aquest darrer apartat «consideracions finals» i no «conclusions» perquè aquestes han quedat, en bona part, incorporades en el discurs dels tres últims apartats del treball. Aquests blocs han estat triats deliberadament perquè responen a diferents necessitats humanes: el paisatge agropecuari respon al motiu de la subsistència (però també a un desig de riquesa econòmica), l'urbà correspon a la necessitat d'aixopluc i confort, i el paisatge botànic —el jardí— és fruit del desig del gaudi estètic i recreatiu, una altra de les necessitats humanes (a la qual també hi podríem afegir, en certa manera, el paisatge urbà). Mitjançant aquesta distinció ens hem aproximat a la visió que els viatgers britànics del segle XVIII tenien del conjunt del paisatge català, després d'haver analitzat les qüestions històriques que creïem imprescindibles abans d'afrontar amb èxit el nostre objecte d'estudi.

La mirada plural d'aquests viatgers ens ha ofert una varietat de relats, però units per molts punts en comú. El principal d'aquests punts és la seva meticulositat en les descripcions, encara que alguns d'ells detallessin en gran mesura els aspectes del territori (com Arthur Young), i d'altres s'esplaiessin més en el relat biogràfic de les pròpies vivències (com és el cas de Philip Thicknesse). Pel que fa al paisatge, els britànics tenien un punt de vista molt unitari, fruit d'una estètica paisatgística compartida. Tots ells provenien d'un país amb un paisatge generalment regular i domesticat i, al sortir-ne, es trobaven amb una visió paisatgística diferent. De totes maneres, malgrat que el paisatge català era diferent del que estaven acostumats a veure, tots els testimonis remarquen la seva admiració vers la situació agrícola a Catalunya, reeixida gràcies a la iniciativa de la població. Aquesta admiració és important ja que al segle XVIII el món rural continuava sent la principal referència pel que fa als paisatges identitaris.

Les diferències més notables entre els testimonis provenen de llurs professions i interessos personals. Per exemple, al llarg del seu relat Henry Swinburne —humanista de formació— al·ludeix sovint al pintoresquisme d'un paisatge, s'atura a detallar el jardí dels Caputxins de Sarrià o fa referència a les construccions arquitectòniques de les ciutats que visita. En contraposició, el relat de l'agrònom Arthur Young està bàsicament centrat en les qüestions agropecuàries, només desviant-se'n quan fa menció d'algun aspecte de la societat. El seu testimoni té un objectiu pràctic més clar: l'estudi dels cultius i de les pastures. El fet que la seva visita fou la més curta també es reflecteix en el conjunt de l'obra, en el sentit que només tenia temps per observar i anotar allò que li era útil. Seguint la utilitat de les seves reflexions, dels testimonis que hem tractat Young va ser qui més anotà les opinions

crítiques que s'anava formant (sovint sense embuts), acompanyades d'algunes recomanacions.

Aquestes crítiques s'han d'entendre com una voluntat d'extreure conclusions i de poder-les aplicar posteriorment —també seguint l'esperit dels viatges «filosòfics» de la Il·lustració—, més que no pas com una voluntat de ser *impertinent* (manllevant el terme a Ian Robertson). Ara bé, tampoc podem oblidar que darrere d'aquest aspecte hi ha palesa una superioritat britànica que traspuen alguns relats dels viatgers, els quals deien què s'havia de fer i què no en determinats aspectes. De totes maneres, un dels objectius d'aquest treball era constatar quins motius culturals hi ha darrere d'aquesta impertinència. Amb l'ajuda dels relats dels viatgers hem seguit el fil que ens duia a la situació paisatgística de la Gran Bretanya, fet que ens ha servit per comprovar que darrere dels judicis dels viatgers hi ha un context cultural que hem de tenir molt present a l'hora de comprendre llurs opinions.

D'aquesta manera podem concloure que les divergències en la percepció estètica del paisatge són fruit de cada context cultural. Per una banda, el paisatge és el resultat de l'adaptació a les condicions territorials i socials concretes, per tant, aquest no és una realitat estàtica ni universal. Per altra banda, el concepte de *belleza* també està en constant evolució, dins de cada cultura. Per aquests dos motius la percepció estètica del paisatge d'un territori pot ser tan diferent en funció de cada subjecte que l'observi. La definició i la connotació de conceptes com *natural*, *bell*, *salvatge*, *domesticat* o *artificial* no són compartides universalment.

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA PRIMÀRIA

- CLARKE, Edward (1763). «Preface». *Letters concerning the Spanish Nation. Written at Madrid during the Years 1760 and 1761*. Londres: Becket i de Hondt. I-viii.
- DILLON, John Talbot (1781). *Travels through Spain. With a View to Illustrate the Natural History and Physical Geography of that Kingdom in a Series of Letters*. Dublin: S. Price, et al.
- GARCÍA MERCADAL, José (recopilador i traductor) (1952-62). *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*. 6 vol. Valladolid: Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, 1999.
- MARSHALL, Joseph (1776). *Travels through France and Spain, in the Years 1770 and 1771*. Vol. IV. Londres: G. Corrall.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques (1762). «Des voyages», dins «Livre V». *Émile, ou De l'éducation*. Edició de François i Pierre Richard. París: Éditions Garnier frères, 1957. 574-614.
- SWINBURNE, Henry (1787). *Travels through Spain, in the years 1775 and 1776*. Segona edició. Vol. I. Londres: J. Davis, 1787.
- (1946). *Viaje por Cataluña en 1775*. Traducció de Paz Fabra. Barcelona: José Porter.
- THICKNESSE, Philip (1777). *A Year's Journey through France, and part of Spain*. Vol. I. Dublin: J. Williams.
- TOWNSEND, Joseph (1791). *Viaje por España en la época de Carlos III: 1786-1787*. Traducció de Javier Portus. Madrid: Turner, 1988.
- TWISS, Richard (1775). *Viaje por España en 1773*. Traducció de Miguel Delgado Yoldi. Col·lecció Cómo nos vieron. Madrid: Cátedra, 1999. Títol original: *Travels through Portugal and Spain in 1773 and 1774*.
- VOLTAIRE (1776). «Document biographique LX». *Oeuvres complètes*. Vol. I. París: Molland, 1883-1885. 390-394.
- YOUNG, Arthur (1787). *Viatge a Catalunya*. Traducció de Ramon Boixareu. Tremp: Garsineu, 1993.

BIBLIOGRAFIA SECUNDÀRIA

- ALBAREDA, Joaquim i Pere GIFRE (1999). *Història de la Catalunya moderna*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- BALANÀ I ABADIA, Pere (1991). *Visió cosmopolita de Catalunya. Vol. I. Relats de viatgers i escriptors (segles I aC – XIX)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- BARIDON, Michel (1998). «El jardín del hombre sensible». *Los jardines. Paisajistas. Jardineros. Poetas [siglos XVIII-XX]*. Traducció de Juan Calatrava i José Luis López Jiménez. Sèrie: Historia del Arte y de la Arquitectura. Madrid: Abada editores, 2008. 5-216. Títol original: *Les jardins. Paysagistes, jardinières, poètes*.
- BAS CARBONELL, Manuel (1997). *El Atlas del itinerario descriptivo de España de A. Laborde*. València: IMELSA: Impulso Económico Local, Diputació de València.
- BENNASSAR, Bartolomé i Lucile BENNASSAR (1998). *Le voyage en Espagne. Anthologie des voyageurs français et francophones du XVe au XIXe siècle*. Paris: Robert Laffont.
- BERMINGHAM, Ann (1986). *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition, 1740-1860*. Berkeley (Calif.) [etc.]: University of California Press, 1989.
- BLACK, Jeremy (1992). *The British Abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century*. Stroud (Gloucestershire): Sutton, 2003.
- BOIXAREU, Ramon (1969). Pròleg. *Viatge a Catalunya*. Arthur Young. Tremp: Garsineu, 1993. 7-35.
- (1979). «Observacions». *Viatge a Catalunya*. Arthur Young. Tremp: Garsineu, 1993. 81-91.
- CANTO, Alicia M^a (2004). «Los viajes del caballero inglés John Breval a España y Portugal: novedades arqueológicas y epigráficas de 1726». *Revista portuguesa de arqueologia*. Vol. 7. Núm. 2. 265-364.
- DOLAN, Brian (2000). *Exploring European Frontiers. British Travellers in the Age of Enlightenment*. Londres: MacMillan.
- FARINELLI, Arturo (1921-30). *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el Siglo XX. Nuevas y antiguas divagaciones bibliográficas*. Vol. II. Roma: Reale Academia d'Italia.

- FOULCHÉ-DELBOSC, Raymond (1896). *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal*. Madrid: Julio Ollero editor, 1991.
- FREIXA, Consol (1993). *Los Ingleses y el arte de viajar. Una visión de las ciudades españolas en el siglo XVIII*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- GALERA I MONEGAL, Montserrat (1982). «Barcelona vista pels viatgers del segle XVIII», *Revista Catalana de Geografia*. 1a època. Núm. 17. Granollers-Barcelona. 87-102.
- GARCÍA MERCADAL, José (1951). «Prólogo». *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*. Primer volum. Valladolid: Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, 1999. 13-56.
- GARCÍA-ROMERAL, Carlos (2003). «Notas para un estudio historiográfico de los viajeros por España y Portugal durante los siglos XV al XVII». *Los extranjeros en la España moderna*. 1r Col·loqui Internacional. Vol. II. Màlaga. 281-290.
- GÓMEZ DE LA SERNA, Gaspar (1974). *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid: Alianza, cop.
- GUERRERO, Ana Clara (1990), *Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*. Madrid: Aguilar.
- HOSKINS, William George (1955). *The making of the English Landscape*. Londres: Hodder and Stoughton, 1960.
- LLUCH, Ernest (1996). *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Foscors i clarors de la Il·lustració*. Barcelona: Edicions 62.
- MARCH, Eva (2013). «Apreciaciones sobre Velázquez: la pintura del Siglo de Oro español y los viajeros británicos de la Ilustración». *Acta/Artis. Estudis d'Art Modern*. 1. 107-135.
- MORENO, Manuel (1988). «Visión historiográfica de los viajes por España en la Edad Moderna». *Manuscripts: Revista d'Història Moderna*. Núm. 7. 189-212.
- MEINIG, Donald W., et al. (1979). *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*. Edició de Donald W. Meinig. Nova York: Oxford University Press.
- (1979). «Introduction». *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*. Nova York: Oxford University Press. 1-7.

- (1979). «The beholding eye». *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*. Nova York: Oxford University Press. 33-48.
- NOGUÉ, Joan (2010). *Paisatge, territori i societat civil*. València: Tres i Quatre.
- ORTEGA Y GASSET, José, (1906). «La pedagogía del paisaje». *Obras completas*. Reimpressió. Vol. I. Madrid: Alianza/Revista de Occidente, 1987. 53-57.
- (1915-1916) «De Madrid a Asturias o los dos paisajes». *Obras completas*. Reimpressió. Vol. II. Madrid: Alianza/Revista de Occidente, 1987. 247-263.
- (1925) «La interpretación bélica de la historia». *Obras completas*. Reimpressió. Vol. II. Madrid: Alianza/Revista de Occidente, 1987. 525-536.
- OTTER, William (1824). «Chapter III». *The Life and Remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, Ll. D.* Londres: The Poultry. 81-189.
- PÉREZ BENGUEREL, José Francisco (2012). *Los viajes de Henry Swinburne por la España de Carlos III*. Sèrie: Madrid: Sílex.
- PI I SUNYER, Carles (1936). *Tres aventurers italians a Barcelona*. Edició de Francesc Vilanova. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer, 1992.
- RIBBANS, Geoffrey (1955). *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIIIè*. [No hi figura el traductor o traductora]. Barcelona: Editorial Barcino, 1993.
- RIU, Eduard (2006). «Els Viatgers europeus i la realitat catalana». *L'Avenç*. Núm. 319. 16-25.
- ROBERTSON, Ian (1988). *Los curiosos impertinentes. Viajeros ingleses por España desde la accesión de Carlos III hasta 1855*. Traducció de Francisco José Mayans. Segona edició. Barcelona: Serbal, 1988.
- RUIZ TORRES, Pedro (2008). *Reformismo e Ilustración*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons. Vol. 5 de *Historia de España*. Direcció de Josep Fontana i Ramón Villares. 12 vol. 2007-2013.
- SÁNCHEZ-BLANCO, Francisco (2002). *El Absolutismo y las Luces en el reinado de Carlos III*. Madrid: Marcial Pons.

TUAN, Yi-Fu (1979). «Thought and Landscape». *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*. Edició de Donald W. Meinig. Nova York: Oxford University Press). 89-102.

WATKINS, Charles i Ben COWELL (2012). *Uvedale Price (1747-1829). Decoding the Picturesque*. Woodbridge (Suffolk): The Boydell Press.